

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1, Nisan/April 2021

Betül SİNAN NİZAM

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Şehir
Üniversitesi/Türkiye
betulnizam@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1754-6443>

Bir Mecmûanın Serencâmı: Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye No. 876'da Kayıtlı Şâhidî (Manzum Sözlük) Mecmûası Üzerine*

*The Adventure of a Mecmua (Miscellany): On the
Mecmua of Şahidi (Versified Dictionary) Numbered
Süleymaniye 876 in the Süleymaniye Library*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 19.03.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 07.04.2021

Yayım Tarihi/Published: 30.04.2021

Atıf/Citation

Sinan Nizam, Betül (2021). Bir Mecmûanın Serencâmı: Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye No. 876'da Kayıtlı Şâhidî (Manzum Sözlük) Mecmûası Üzerine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5 (1), s. 408-449. DOI: 10.34083/akaded.900076.

Sinan Nizam, Betül (2021). The Adventure of a Mecmua (Miscellany): On the Mecmua of Şahidi (Versified Dictionary) Numbered Süleymaniye 876 in the Süleymaniye Library. *Journal of Academic Language and Literature*, 5 (1), p. 408-449. DOI: 10.34083/akaded.900076.

<https://doi.org/10.34083/akaded.900076>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.

This article was checked by iThenticate.

* Özellikle Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki çalışmalarında bana her türlü kolaylığı sağlayan öğrencim uzman Recep Hasar'a yardımlarından dolayı minnettarım. Ayrıca bilhassa Arapça mukaddiminin anlaşılmasındaki kıymetli katkıları için Sami Arslan'a teşekkür ederim.

Öz

Sözlükbilim çalışmalarına veri sağlayan kaynaklardan biri Osmanlıda çocuklara dil ve aruz bilgisi öğretme amacıyla yazılan manzum lugatlardır. Klasik Türk edebiyatı geleneğinde oldukça önemli bir yeri olduğu anlaşılan manzum sözlükler ile ilgili bugüne kadar pek çok araştırma yapılmış, türün belli başlı örnekleri araştırmacılar tarafından yayımlanmıştır. Bununla birlikte kütüphanelerde farklı dönemlerde farklı şairlerce çeşitli dillerde yazılmış manzum sözlükleri bir arada barındıran çok sayıda mecmûa da bulunmaktadır. Henüz üzerinde yeterince çalışma yapılmamış bu mecmûalar, eğitim faaliyetlerinde yaygın olarak kullanılan, bir başka deyişle çok okunan/popüler sözlükleri işaret etmesi bakımından önemlidir. Bu makalede Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye 876 numarada kayıtlı bulunan manzum sözlük mecmûası detaylı olarak tanıtılmıştır. Şâhidî Mecmûası olarak isimlendirilen ve 165 varaktan oluşan mecmûanın farklı tarihlerde farklı müstensihlerce istinsah edilen sözlüklerin/mecmûaların sonradan derlenmesiyle oluştuğu anlaşılmaktadır. Mecmûada yer alan on sözlükten ikisi Arapça-Türkçe, beşi Farsça-Türkçe, üçü Arapça-Farsça sözlüklerdir. Arapça-Farsça sözlüklerden ikisi *Nisâbü's-Sıbyân* ve satırlı tercümeleridir. Halimî'ye ait bir sözlüğün ayrı bölümlerinin -farklı mecmûalarda da karşılaştığı gibi- ayrı sözlükler olarak kaydedildiği görülmektedir. Tertibinde birtakım karışıklar olan mecmûada eksik varaklar da bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lugat, manzum sözlük, mecmûa, sözlükbilim.

Abstract

One of the sources which provide data to lexicography studies is versified dictionaries written to teach foreign vocabulary and prosody to Ottoman children. There have been many studies on versified dictionaries, which had an important place in classical Turkish literature, and prominent examples of the genre published by the researchers so far. Nevertheless, libraries contain many mecmuas (miscellanies) comprised of versified dictionaries compiled in various languages by different poets in different periods. These mecmuas, which have not yet been well studied, are important in that they point to versified dictionaries commonly used in educational activities, in other words, well-read/popular dictionaries. This article will introduce a mecmua located in Süleymaniye Library in detail, numbered Süleymaniye 876. This mecmua which consists of 165 folios is entitled Şahidî Mecmûası and comprises different versified dictionaries/mecmuas written by different scribes at different times. Of the ten dictionaries compiled in the mecmua, two are Arabic-Turkish, five are Persian-Turkish and three are Arabic-Persian. Two of the Arabic-Persian dictionaries are Nisabü's-Sıbyan and its interlinear translations. As with some other mecmuas, parts of Halimî's dictionary are collated as separate dictionaries. There are some errors with the compilation of the mecmua and some folios are missing.

Keywords: Dictionary, lexicography, mecmua (miscellany), versified dictionary.

Giriş

Özellikle son yıllarda yapılan çalışmalar ve yürütülen projelerle “farklı kişilere ait metinlerin/metin parçalarının bir araya getirildiği eserler bütünü” (Köksal, 2012: 411) olan mecmûaların şiir/edebiyat, gündelik ve dinî hayat vb. açılardan önemi ziyadesiyle gözler önüne serilmiştir. Araştırmacılar şiir, nazire, kaside, naat, fevâid vb. mecmûaları üzerinde değerli pek çok çalışma yapmıştır.¹ Öte yandan Osmanlıdaki sözlük çalışmaları da aynı derecede önemsenmiş, mensur sözlüklerin yanı sıra manzum sözlükler de çok sayıda araştırmaya konu edilmiştir.² Bu iki çalışma alanını bir araya getiren ve kütüphanelerde çokça örneği bulunan manzum sözlük mecmûaları ise aynı şekilde ilgi görmemiştir. Bu mecmûalarda bulunan eserler zaman zaman farklı çalışmalarda kullanılmış olsa da mecmûaların bütününe kapsayan az sayıda çalışma yapılmıştır (bkz. Kılıç, 2007a; Kılıç, 2009: 663-676; Alkan, 2008)³. Ancak tıpkı diğer mecmûalar gibi manzum sözlük mecmûalarının da özellik ve muhtevalarının ortaya konup araştırmacıların bilgisine sunulması her iki alanda yapılan çalışmalara büyük katkı sağlayacaktır. Bundan hareketle bu makalede Süleymaniye Ktp. Süleymaniye No. 876’da kayıtlı manzum sözlük mecmûası hakkında bilgi verilecek, mecmûada bulunan lugatlar birtakım problemlere de dikkat çekilerek tanıtılacaktır. Daha önce çalışılmamış ya da üzerinde pek fazla durulmamış sözlükler gerektiğinde diğer nüshalarıyla da ilişkilendirilerek daha ayrıntılı ele alınacak, tartışmalı ya da orijinal durumlar özellikle belirtilecektir.

Mecmûanın tanıtımına geçmeden önce *Şâhidî Mecmûası* olarak adlandırılmasının üzerinde durmak gerekir. Fikret Turan, Türk edebiyatında genel olarak manzum lugat olarak adlandırılan türün *Tuhfe-i Şâhidî*’nin ününden ve yaygınlığından dolayı bazen tuhfe (hediye, armağan)⁴, bazen de Şâhidî olarak adlandırıldığını belirtir (2018: 199).⁵ Zira 17. yüzyılda Muhammed Hevâî Üsküfî’nin (ö. 1651) kaleme aldığı Türkçe-Boşnakça manzum lugatın ismi *Makbûl-i ‘Ârif* olsa da sonradan müstensih tarafından *Potur Şahidi* (Köylü Şahidi) olarak değiştirilmiştir. Araştırmacı bundan yola çıkarak, *Tuhfe-i Şâhidî*’den hareketle bazı aydınlar tarafından manzum sözlükler için bazen Şâhidî ifadesinin kullanıldığının anlaşıldığını söyler

¹ Burada yapılan tüm çalışmaları listelemek mümkün olmayacaktır. Yapılan/yapılmakta olan bazı çalışmaların toplu şekilde listesi için bkz. <https://mestap.com/mecmua-calismalari/> Erişim: 10 Eylül 2020. Ayrıca <http://www.osmanliedebiyati.com/> (Erişim: 10 Eylül 2020) adresinde “mecmua” yazılarak yapılan aramada 698 sonuca ulaşılabilmektedir.

² Yine tüm çalışmaları listelemek bu makalenin amacı olmadığı gibi mümkün de değildir; ancak bunların çoğunluğunu içeren bir bibliyografya çalışması için bkz. Averbek, 2018: 85-114.

³ Manzum olmayan (mensur) lugatların derlendiği mecmûalar hakkında yapılmış çalışmalar içinse bkz. Arslan, 2013b: 579-600; Murad ve Kaçar, 2017: 1265-1286.

⁴ Tuhfenin bir tür ismi olarak kullanılmasıyla ilgili bkz. Averbek, 2019: 64-68.

⁵ Özellikle İran ve Hindistan sahasında telif edilen manzum sözlüklerin “nisâb” olarak isimlendirilmesiyle ilgili olarak bkz. Averbek, 2019: 64; Öz, 1999: 8-9.

(2018: 199, 3. dipnot).⁶ Bu çalışmanın konusunu oluşturan mecmûanın vikaye yaprağındaki fihristin üzerine yazılan *Şâhidî Mecmûası* başlığının bu görüşü desteklediği aşikârdır.

Mecmûanın Biçimsel Özellikleri

Sırt, sertâb ve kenarları vişneçürüğü rengine meşin, üzeri sarı ve mavi renklere oluşan ebrulu kâğıt ile kaplı, miklebli bir cilt içinde. Ön ve arka iç kapaklar düz pembe kâğıt. 188x125 mm ölçülerinde. Aşağıda da bahsedileceği gibi farklı zamanlarda istinsah edilmiş farklı eserlerin bir araya getirilmesiyle tertip edildiğinden dolayı yazı alanı ölçüsü ve satır sayısı değişiklik gösterir. Yine bu nedenle farklı özellikte kâğıtlar kullanılmıştır. Ancak mecmûanın büyük kısmı turnak şeklinde filigranlı, suyuolu, mıstarlı, ince aharlı kâğıda siyah ve kırmızı mürekkep kullanılarak yazılmıştır. Diğer kısımlarda daha kalın ve yer yer sarı kâğıtlar bulunur. Özellikle ilk sözlükte yoğun şekilde rutubet izlerine rastlanır. Toplam 165 varaktan müteşekkil olan mecmûa eski rakamlarla (Doğu-Arap rakamları) baştan sona sistematik şekilde numaralandırılırken 134. varak atlanmış, bu durum sonradan fark edilince eski rakamların üzeri çizilerek günümüzde kullanılan rakamlarla (Batı-Arap rakamları) yeniden ve doğru şekilde numaralandırılmıştır. Makalede bu sonradan yapılan numaralandırılmaya itibar edilmiştir. Ayrıca her bir eser kendi içinde de 1a'dan itibaren eski rakamlarla numaralıdır. Yeri geldiğinde belirtileceği üzere eserin tertibinde bazı karışıklıklar ve ayrıca bazı kayıp varaklar olduğu anlaşılmaktadır.

Vikaye yaprağında en üstte bulunan *Şâhidî Mecmûası* başlığının altında mecmûanın içindeki on eseri ve başladıkları varakların numaralarını -bazı yanlışlarla birlikte- gösterir fihrist vardır. *Cevâhirü'l-Kelimât* ile İbn Kalender'in (ö. ?) sözlüğünün altına kurşun kalemle "Arabcadan Türkçeye" notu düşülmüştür. Mecmûanın numarası (876) eski ve büyük rakamlarla yazılıdır, hemen altında ise ihtiva ettiği sözlüklerin kaç varaktan oluştuğu kurşun kalemle ve eski rakamlarla kaydedilmiştir. 21a'da ikinci sözlüğün hemen öncesindeki sayfada kırmızıyla yine *Şâhidî Mecmûası* yazılmış ama sonra üzeri çizilmiştir. Aynı sayfanın en üstünde yine bu başlık vardır.⁷

Mecmûadaki hemen her sözlüğün başında (1a, 21a, 42a, 50a, 71b, 83a, 100a, 105a, 127a) vakıf kaydı ve mührü bulunur.⁸ 1a'ya iki kez basılan bu mühür Seyyid el-Hâcc

⁶ Bu sözlükle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Okumuş, 2009: 823-844.

⁷ Mecmûanın yedi lugattan oluşan ikinci bileşenin başındaki bu başlığın, mecmûa tertip edilirken vikaye yaprağına yazılması artık eldeki yeni (on sözlükten oluşan) mecmûaya mâl edildiğini göstermektedir. *Şâhidî Mecmûası*'nın bileşenleri hakkında detaylı bilgi aşağıda verilecektir.

⁸ Bu kayıt ve mühürler genellikle sözlüklerin öncesinde boş bırakılan sahifelerde yer alır. Sözlüklerin hemen hepsi varakların b yüzünden başlar. Dolayısıyla ilgili yerlerde/sözlükler başlarken varakların a yüzü boş bırakılmış, bir başka deyişle buralara "metin" kaydedilmemiştir. Bunların bazısında vakıf kaydı ve mührünün yanı sıra eserin ismi, Farsça beyitler, bazı küçük notlar/bilgiler vb. de bulunabilmektedir. Ancak her sözlüğün başında bu sayfanın bulunmadığı da söylenmelidir. Bunlarla ilgili ayrıca bkz. 32 ve 44. dipnot. Sözlükleri birbirinden ayıran bu sahifelerin sözlüklerin

Mustafâ'ya aittir (bkz. *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, 1984: 227).⁹ Vakıf kaydı ise şöyledir: “Vukife¹⁰ hâze'l-kitâb li-vakfi Bezzâz Seyyid el-Hâcc Mehemmed Ağa li-vaz'ı kütüb-hâne-¹¹ Sultân Süleymân Han 'aleyhi'r-rahme ve'l-gufrân 'an-yedi ferrâş-ı râbî' Seyyid el-Hâcc Hâfız Mustafâ Efendi”. 1a'da sol derkenarda bulunan bu kayıttan sonraki mührün altında “Kayd şüd sene 1305 (1887-88)”¹² yazmaktadır. Mecmûa, 1a'daki ikinci mührün hemen altında yer alan kırmızı mürekkeple yazılmış besmelenin ardından¹³ *Cevâhirü'l-Kelimât*'ın ilk beyti olan

Hamd-i bî-had aña kim zât-ı Ehad
Sıfatı¹⁴ “lem-yelid ve lem-yüled”

beytiyle başlamaktadır. 165a'da *Nisâbü's-Sıbyân*'ın son beytinden sonra -ki bu beyit ilgili bölümlerde verilecektir- “Temmet bi-'avni'llâhi Ta'âlâ 'ilâ-yevm”¹⁵ ibaresiyle biter. İbarenin sağına ve soluna kırmızıyla “temme” ve “temmet”¹⁶ de yazılmıştır. Hemen altına yukarıda bahsedilen Seyyid el-Hâcc Mustafâ'ya ait mühürle birlikte es-Seyyid Hâfız Mustafâ'ya (bkz. *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, 1984: 228) ait mühür basılmıştır. Bu mühürde açık şekilde okunan “84” sayısı 1184 (1770-71) yılına işaret ediyor olmalıdır. Bahsedilen ikinci mühre çok benzer bir mühür mecmûada dokuzuncu sözlük olarak yer alan *Nisâbü's-Sıbyân*'ın başında da (105a) bulunur. Bunda “1173 (1759-60)” tarihi vardır. Mühürler vakıf kaydı ile birlikte değerlendirildiğinde Seyyid el-Hâcc Hâfız Mustafâ Efendi'nin farklı zamanlarda

başlangıcını haber vererek okuyucunun işini kolaylaştırmaya yaradığını söylemek mümkündür. Bunlar ayrıca mürettibin mecmûasını bir düzen dâhilinde tertip ettiğinin göstergesidir.

⁹ Mecmûada *Lugat-ı Halîmî* hariç her sözlüğün başında ve ayrıca mecmûanın en sonunda yer alan bu mühür, 126b'de biten dokuzuncu sözlüğün temmet kaydından sonra da basılmıştır. Burada, muhtemelen altta bulunan ve silinmiş başka bir mührün üstüne basıldığı için pek okunaklı değildir. Aşağıda değinileceği gibi mecmûanın üçüncü bileşenini oluşturan ve 15. yüzyılda istinsah edildiği anlaşılan bu sözlüğün sonundaki ilk mühür silinmemiş olsaydı farklı bilgilere ulaşmak da mümkün olabilirdi. Son olarak *Lugat-ı Halîmî*'nin başında vakıf kaydı ve mührünün, *Tuhfe-i Hüsamî*'nin başında ise vakıf kaydının olmadığı belirtilmelidir.

¹⁰ Kelime dört yerde (21a, 42a, 50a, 83a) “vukifet” şeklinde yazılmıştır.

¹¹ “Kütüb-hâne” sözcüğü kayıtların tümünde (istisnasız) hı (ح) yerine ha (ه) harfiyle yazılmıştır.

¹² Nüşhada 3 rakamı çok açık değildir. Muhtemelen bu şekildeki okunuş daha doğru olmakla birlikte tarihin 1205 (1790-91) olma ihtimali de dile getirilmelidir.

¹³ Bir kısmı mührün altında kalan besmele son derece siliktir. Eserin fotoğraflarına bakıldığında yazı başka bir sayfadan (aşağıda bahsedileceği gibi bu sözlüğün dâhil olduğu ilk yazmaya ait bir sayfadan) kalmış iz gibi değerlendirilebilir. Ancak kütüphanede eser yakından incelendiğinde, bu ilk sözlüğün başına âdet olduğu üzere besmelenin yazıldığı görüldü.

¹⁴ Kelime, vezne aykırı olarak “sıfât” şeklinde (çoğul olarak ve ek gösterilmeden) yazılmıştır. Diğer nüshalarla karşılaştırılarak düzeltilmiştir. Ayrıca ilk mısradaki “zât” kelimesi farklı nüshalarda farklı şekillerde (ذاتی, ذات) yazılabilmektedir. Burada eldeki nüshada yazıldığı gibi okundu.

¹⁵ Son kısmı Arapça kurallara aykırı olarak “ilâ-yevmü” şeklinde harekelenen ibarenin ilginç ve eksik olduğu söylenmelidir.

¹⁶ Bu kelime çok anlaşılır şekilde yazılmamıştır. Mecmûada neredeyse her sözlüğün sonunda benzer ibareler olduğu için “temmet” olabileceği düşünüldü.

hakkettirdiği birden fazla mührünün olduğu ve mecmûanın 18. yüzyılın ikinci yarısında vakfedildiği anlaşılır.

Mecmûadaki ilk sözlüğün 1a'da başlaması, eserin ismi ve müellifiyle ilgili hiçbir kaydın yer almaması, öncesinde başka eserlerin varlığına işarettir. Büyük ihtimalle önceki sayfalar kopmuştur. Aslında ilk sözlük olan *Cevâhirü'l-Kelimât*'ta kâğıt cinsi, yazı türü ve kalemin farklı olması, bu eserin diğer sözlüklerle sonradan bir araya getirildiğini göstermektedir. Zira mecmûadaki diğer sözlüklerden yedisi aynı kaleminden çıkmıştır ve benzer şekillerde tertip edilmiştir. Bu yedi lugattan sonra gelen iki eser de yazı türü ve tertip biçimi bakımından farklıdırlar. Ayrıca mecmûada ilk eser olarak yer alan *Cevâhirü'l-Kelimât*'tan sonraki sözlüklerin, eski varak numaralarının başına ve/veya sonuna rakam eklenerek ya da rakamların üzerinde değişiklik yapılarak yeniden numaralandırıldığı görülür. Örneğin 30. varak, 3 rakamı 5'e çevrilerek, 50. varak olarak numaralandırılmıştır. Dolayısıyla farklı biri tarafından istinsah edildiği anlaşılan *Cevâhirü'l-Kelimât*'ın bu mecmûaya sonradan eklenildiği açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca aşağıda değinileceği gibi sondaki iki sözlük de mecmûaya sonradan eklenmiştir. Dolayısıyla *Şâhidî Mecmûası*'nın farklı zamanlarda farklı müstensihlerce istinsah edilen eserlerin -ki bu eserlerden biri yine bir manzum lugat mecmûasıdır- derlenmesiyle oluşturulduğu söylenebilir. Başka bir deyişle bir manzum sözlük mecmûasının başına ve sonuna farklı manzum sözlüklerin eklenmesiyle yeni bir manzum sözlük mecmûası oluşturulmuştur.¹⁷ İkinci bileşenin içindeki sözlüklerden birinin (*Mu'âşşerâtü's-Sihriyye fi'l-Ebyâti'l-Fikriyye*) sonunda (99b) bulunan, sözlüğe dâhil olmayan ve müstensih tarafından kaleme alındığı anlaşılan beyitlerden, bu lugatın ve muhtemelen ikinci bileşendeki tüm sözlüklerin Adnî adlı biri tarafından istinsah edildiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Burada, mecmûadaki sözlüklerin -gerektiğinde rakamlar üzerinde oynamak suretiyle- baştan sona kadar devamlılık arz ederek numaralandırılmasının mecmûaya bütünlük kazandırma çabası olarak yorumlanabileceğinin de altı çizilmelidir. Vikaye yaprağındaki fihristte sözlüklerin başladığı varakların kaydedilmesi de bu anlamda önemlidir. Muhtemelen mürettib (ya da belki eseri vakfeden kişi) bu şekilde okuyucuların kullanımını kolaylaştırmak, mecmûadan had safhada istifade edebilmelerini sağlamak istemiştir. Manzum lugat okuyucularının çoğunlukla talebeler/çocuklar olduğu düşünüldüğünde bu çaba daha bir anlam kazanır.

Mecmûada ilk sözlük bittikten sonra üç sayfa hâlinde ve oldukça büyük harflerle yazılmış çeşitli fevâid yer alır. Dinî kaynaklarda Berat Kandili duası olarak geçen duanın bir kısmı "Du'â-i Berât" başlığıyla yazılmıştır. Daha sonra İmâm Şâfiî'nin (ö.

¹⁷ Sami Arslan bu tür mecmûalar için "mecmûa içinde mecmûa/fazla mecmûa" ismini kullanmaktadır/önermektedir. Bkz. *Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu*, 2020: 521.

¹⁸ Bu beyitler şöyledir: "Kerd tahrîr in kitâb-ı nik-nâm / Bend[e] 'Adnî ez'af-ı cümle enâm / Her ki rüheş şâd kerdeend be-hamd / Hak künâdeş cây der-dârü's-selâm"

204/820)¹⁹ okuduğu salavat ile tufanda (belalarda) okunan salavat yer alır (19b). Husamâ (kul hakkı) namazının kılınışıyla ilgili bilgilerden sonra bu kısım son bulur (20a-20b). En altta “temmet” ibaresinden sonra bu notları alan kişi tarafından kaydedildiği anlaşılan “fi 11 Ş[a‘ban] sene 1113” (11 Ocak 1702) tarihi yer almaktadır.

İlk eserin sonunda (19a) ise “sene semâne ve mi’e ve elf fi-şehri zi’l-ka‘de 16” (16 Zilkade 1108) şeklinde bir tarih vardır. Beraberinde hiçbir kayıt olmasa da 6 Haziran 1697’ye karşılık gelen bu tarih, *Cevâhirü’l-Kelimât*’ın bu nüshasının istinsah tarihi olmalıdır. Bu eserin sonundaki fevâidde bulunan tarih de göz önünde bulundurulursa *Şâhidî Mecmûası*’nın 1113 (1702) yılından sonra tertip edildiği söylenebilir.

Şâhidî Mecmûası’nda dokuzuncu (105b-126b) ve onuncu (127b-165a) sırada yer alan *Nisâbü’s-Sıbyân* nüshalarının -mecmûada bu eserin iki nüshası vardır- sonundaki 881 (1476-77) ve 1049 (1639-40)²⁰ tarihleri ise mecmûanın dört farklı bileşenden oluştuğunu göstermektedir. Buna göre 1108’de (1697) istinsah edildiği anlaşılan *Cevâhirü’l-Kelimât*, istinsah tarihi bilinmese de hepsi muhtemelen aynı müstensihinin elinden çıkmış 21b-104a varakları arasındaki yedi sözlükten oluşan mecmûa, 881 (1476-77) ve 1049 (1639-40) yıllarında yazılan *Nisâbü’s-Sıbyân* nüshaları eldeki *Şâhidî Mecmûası*’nı meydana getirmiştir. Burada, *Şâhidî Mecmûası*’nın ikinci, yedi lugattan oluşan mecmûanın ise ilk eseri olan *Bahrü’l-Garâib*’in hemen öncesindeki mecmûanın ismini, vakıf kaydını ve mührü içeren 21a ve söz konusu lugatın ilk sayfasını oluşturan 21b’nin arasının birbirine yapıştırılmış olduğu, dolayısıyla bu iki sayfanın farklı varaklara ait olduğu söylenmelidir. Alt tarafta bulunan küçük açıklıktan bu yapıştırılmış sayfada eldeki mecmûanın ikinci bileşenini oluşturan ve yedi sözlükten oluşan mecmûanın fihristi görülmektedir. Anlaşılan bu mecmûa başından *Cevâhirü’l-Kelimât* ile birleştirilip yeni bir mecmûa tertip edilirken zahriye sayfası görünsün istenmemiş, belki karışıklığa sebep olmamak için burası kapatılmıştır. Ancak çok küçük bir kısmı görülebilen bu sayfa bir vakıf kaydı, mührü, mürettibinin ismi, tarih vb. gibi bilgiler de içeriyorsa -uygun teknik ve koşullarda okunabilmesi hâlinde- *Şâhidî Mecmûası*’nın ikinci bileşeni hakkında daha detaylı bilgiler sunabilecektir.²¹ Daha önce

¹⁹ Metinde kelime “Şâfi” şeklinde (aynsız) yazılmıştır.

²⁰ Mecmûanın son bileşeni olan sözlük yukarıda verilen ibare ile son bulur (165a). Ancak hemen üstünde yer alan eserin son beytinin yanına kırmızı ve siyah noktalarla üçgen şeklinde bir süs yapılmış, süsün altına kırmızı bir çizgiden sonra (açık olmasa da “sene” sözcüğü olabilir) 1049 yazılmıştır. 10’un biraz üstte ve daha küçük, 49’un altta ve daha büyük yazıldığı da söylenmelidir. Bu muhtemelen nüshanın istinsah tarihidir; ancak durumun ilginçliği, dolayısıyla bu sayının başka bir anlama gelme ihtimali de belirtilmelidir.

²¹ Bu sayfa ışığa tutularak incelendiğinde -her ne kadar tamamıyla okunamasa da- fihristte yedi sözlükten daha fazlasının (on üç) kayıtlı olduğu görülmektedir. Örneğin Lami’î’nin ismi açıkça seçilir (Lami’î’nin manzum sözlüğü için bkz. Öztahtalı, 2014). Dolayısıyla tertip edilirken bu ikinci bileşendeki eserlerden bazılarının (belki zaten öncesinde mecmûadan ayrılmaları/kopmaları sebebiyle) *Şâhidî Mecmûası*’na dâhil edilmediği anlaşılmaktadır. Sami Arslan bu gibi mecmûalar için “eksik mecmûa” tabirini kullanır. Bkz. *Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu*, 2020: 521. Dolayısıyla bu ikinci bileşenin bir “eksik mecmûa” olduğu söylenebilir. Burada

bahsedilen eski mührün silinip üzerine yeni bir mühür basılması (bkz. 9. dipnot), mecmûayı oluşturan bileşenlerin eski rakamlarla bütünlük içinde tekrar numaralandırılması ve hemen her lugatın arasında metnin yer almadığı (vakıf kaydı ve mührünün bulunduğu) bir sahife (varağın a yüzü) bulunması (bkz. 8. dipnot) da dikkate alındığında eldeki mecmûa tertip edilirken (ve vakfedilirken) bileşenlere/yazmalara âdetâ yeni bir hüviyet kazandırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bundaki sâiklerden biri yukarıda da belirtildiği üzere kullanımı mümkün olduğunca kolaylaştırmak olmalıdır.

Tertip edeni ile ilgili bilgi bulunmayan²² mecmûanın -muhtemelen derlenirken- tamir gördüğü/kesildiği anlaşılmaktadır. Zira 84b'de sağ boşlukta İbn Kalender'e ait sözlükte geçen bir kelimeyle ilgili *Ahterî*'den yapılan ve 89a'da alt ile üst boşluklardaki alıntılarının bir kısmının görünmemesi nüshanın yanlardan, alt ve üstten kesildiğini yani tamir gördüğünü göstermektedir. Yine 110b'de çerçevenin dışına varyant olarak yazılan dizenin üst kısmı yarımdır (Ayrıca bkz. 116b, 117b, 129a, 130b, 138a). Bununla birlikte bazı varaklarda yine tamir gördüğünü gösteren fırça izleri ve sonradan yapıştırılmış küçük kâğıtlar (50a, 94b) bulunmaktadır.

Son olarak 21a'da bulunan "Şâhidî Mecmûası guruş 4²³" şeklindeki kayıttan bahsedilmelidir. Bu, *Şâhidî Mecmûası* içinde yer alan ve yedi sözlükten oluşan manzum sözlük mecmûasının *Cevâhirü'l-Kelimât* ve *Nisâbü's-Sıbyân* nüshaları ile bir araya getirilmeden önce sahaftan satın alındığını gösteriyor olmalıdır. Nüsha, katalogda da belirtildiği üzere Süleymaniye Camii'nin sağ tarafında parmaklıkla

---

şunu da belirtmek gerekir. *Şâhidî Mecmûası*'nın sonuncu eseri yazı türü ve tertip açısından farklılık arz etse de kullanılan kâğıt bakımından yedi sözlükten oluşan mecmûaya çok benzemektedir. Ayrıca bu sözlüğün öncesindeki vakıf kaydı ve mührünü içeren sahife *Şâhidî Mecmûası*'nın müteakip numaralandırılmasından önceki (değiştirilen) numaraya (106) sahiptir. Ancak bu numaraların lugatın devamında olmadığı söylenmelidir. Ayrıca yukarıda bahsedilen -*Cevâhirü'l-Kelimât*'ın varak sayısından dolayı 20 farkla devam eden- eski rakamların değiştirilerek numaralandırılması meselesinin yeni/geçerli numarayla 90. varaktan sonra değiştiği, buradan 99. varağa kadar eski/ilk numaraların 50'li sayılar olarak tezahür ettiği görülür. Bunlardan hemen sonra gelen mensur mukaddimenin eski varak numaraları da 79-83'tür ki yeni/geçerli numaralara göre bu mukaddime 100-104. varaklar arasındadır. Tüm bunlardan yola çıkılarak mecmûanın ikinci bileşeninin *Şâhidî Mecmûası*'na olduğu gibi alınmadığı, birtakım farklılıklarla (hatta ileride değinileceği gibi birtakım karışıklıklar ve eksikliklerle) yeniden tertip edildiği sonucuna varılabilir. Ayrıca *Şâhidî Mecmûası*'nın dördüncü bileşeni olarak nitelendirilen lugatın yukarıda bahsedilen sebepten dolayı ikinci bileşenin bir parçası olması mümkündür. Bu durumda bu ikinci bileşenin varakları arasına farklı bir eser [881'de (1476-77) istinsah edilen ve *Şâhidî Mecmûası*'nın üçüncü bileşeni olan nüsha] eklenmiştir.

²² Mecmûanın vâkıfın isteğiyle derlenmiş olması mümkün görünüyor.

²³ Üzerinden ince bir çizgi geçen bu rakam 2 de olabilir. Kütüphanedeki inceleme esnasında bunun mecmûada zaman zaman kelimelerin numaralandırılmasında görülen ve bugün İran'da da kullanılan 4 rakamına daha çok benzediği anlaşılmıştır.

ayrılmış olan kitaplık bölümünden Evkaf Nezareti'nin emriyle 1918 yılında Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.²⁴

Mecmûada Yer Alan Lugatlar

Mecmûanın vikaye yaprağında yer alan fihristte yanlış isimlendirilen bir sözlüğün yanı sıra *Risâle*²⁵ olarak kaydedilen bir lugat mukaddimesi bulunmaktadır. Ayrıca bu mukaddimenin ait olduğu sözlük başka bir sözlüğün hemen arkasına eklenmiş, varak numaraları ona göre verilmiştir. Çalışmanın ilgili bölümlerinde bunlar hakkında detaylı bilgi verilecektir. Bununla birlikte yine vikaye yaprağında mecmûadaki sözlüklerin kaç varaktan oluştuğunu gösteren kayıta da yanlışlıklar vardır. Burada da söz konusu mukaddime başlı başına bir eser gibi değerlendirilmiş, ayrıca bazı sözlüklerin başı sonu yanlış şekilde belirlendiğinden bunların sayfa sayıları -tek bir esermiş gibi- birlikte verilmiştir. Bu kayda göre mecmûada sekiz eser bulunmaktadır. Mecmûada her bir eserin kendi içinde numaralandırılması da bu kayıta belirtildiği şekildedir. Dolayısıyla bu kaydı düşen ile eserleri tek tek 1a'dan başlayarak numaralandırmanın aynı kişi olması muhtemeldir. Aşağıda, *Şâhidî Mecmûası*'nda yer alan sözlükler sırasıyla ele alınmıştır:

1. Cevâhirü'l-Kelîmât (1a-19a): Araştırmacıların Şemsî adlı 17. yüzyılda yaşamış bir şair (*Tarama Sözlüğü*, 1995: XIX; İlhan, 1997: VII; İnce, 1999: 2; Turan, 2018: 198, 206; Bayram, 2018: 13; Düzenli ve Turan, 2016: 122-123; Gümüş, 2009)²⁶ ve İsfendiyaroğlu Şemsî Ahmed Paşa (ö. 988/1580) (Afyoncu, 2010: 529; Şemsî Ahmed Paşa, 2003: 3, 18-20; Averbek, 2018: 92; Eliaçık, 2009: 99; Akkaya, 1999: 149)²⁷ tarafından yazıldığını söylediği, dolayısıyla müellifinin kimliği ve yazıldığı yüzyıl hakkında farklı bilgiler verilen²⁸ eser Arapça-Türkçe manzum sözlüktür. 35 beyitten

²⁴ Süleymaniye Camii içindeki kitaplık bölümü ve kuruluşu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, 1984: 24-25.

²⁵ Bu kelimenin biraz altına, sayfa numarasının hemen üstüne yazılan ibare "sahîfe" anlamına geliyor olmalı. Bu, *Risâle*'den sonra gelen bir kelime olsaydı diğer eser isimlerinde olduğu gibi tamlamayı gösterir hemze muhtemelen yazılırdı.

²⁶ İlhan, Şemsî'nin Konya Mevlana Müzesi 3140 numarada nüshası bulunan *Tuhfe* adlı Farsça-Türkçe manzum sözlüğün de müellifi olduğunu söyler. Zira burada şair *Cevâhirü'l-Kelîmât* adlı eseri yazdığı bilgisini de vermektedir. Araştırmacı Gölpınarlı'nın ifadeleriyle müellifin bu sözlükte Mevleviliğini açıkladığını ve Mevlânâ'yı tebcil eylediğini belirtir (1997: VII). Ayrıca bkz. *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu*, 1972: 113. (Katalogda bu eser İlhan'ın söylediği gibi 3140 numarada kayıtlı olarak görünmektedir. Ancak dijital nüshasını görme imkânı bulduğum sözlüğün numarası 3149'dur.) Düzenli ve Turan ise söz konusu nüshanın cildinin iç yüzünde ve çeşitli varaklarında yer alan *Tuhfe-i Şemsî Dede* ve *Nazîre-i Şâhidî-i Şemsî Dede* ifadelerinden yola çıkarak kaynaklarda hakkında hiçbir bilgi bulunmayan müellifin "Dede" unvanı almış bir "Mevlevî müntesibi" olduğunu söylerler (2016: 122-123).

²⁷ Afyoncu ile G. Kut ve N. Bayraktar; İlhan, Düzenli ve Turan'ın Şemsî (Dede)'ye atfettiği *Tuhfe-i Şemsî*'yi de *Cevâhirü'l-Kelîmât* gibi Şemsî Ahmed Paşa'nın eseri olarak zikreder.

²⁸ Araştırmacıların çoğu eserin müellifi olarak gösterdikleri kişi ile ilgili bir referans vermemiş ve kaynaklarda yer alan bu farklı bilgiye/çelişkiye dikkat çekmemiştir. Bu konuyu ilk çalışan Seyfettin

oluşan manzum bir giriş ve 59 beyitlik sebab-i telif bölümünden sonra her biri dokuzar beyitten oluşan 61 kıta²⁹ gelir. Tüm bu bölümlerle birlikte eserde toplam 643 beyit bulunmaktadır. Her bir kıtada aynı vezindeki/babdaki kelimeler bir araya toplanmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan, 1997; İnce, 1999; Bayram, 2018).

Eser mecmûada ilk sırada 1a-19a varakları arasında yer alır. Yukarıda verilen beyitle başlar ve şu şekilde sonlanır:

Fâ'ilâtü fâ'ilâtü fâ'ilâtü fâ'ilât
Sözüm temâm oldu temme'l-ke'lâmü ve's-selâm³⁰

Beytin hemen altına daha önce de belirtildiği gibi kırmızıyla tarih (16 Zilkade 1108) kaydedilmiştir. Nesihle çift sütun ve kısmen harekeli yazılmıştır. Özellikle son varaklara doğru harekelenen kelime sayısı artar. 3b'deki ilk manzumenin bazı beyitleri ile 7a'daki farklı kıtalardaki iki mısra tek sütun hâlinde yazılmıştır. Yazı alanı 152x92

İlhan'ın verdiği bilgiyi *Tarama Sözlüğü*'nden aldığı anlaşılmaktadır (bkz. 1997: VI, VII). Kütüphane kayıtlarında bu eserin müellifi Şemsî Paşa, nadiren de Şemsî olarak görünmektedir. A-Tekelioğlu No. 671/1'de kayıtlı nüshada 1b'de lugatın hemen başında *Hâzâ Lugat-ı Cevâhirü'l-Kelimât li-Şems[i] Paşa rahmetu'llâhi 'aleyh* başlığı bulunmaktadır ve bu eser *TÜYATOK*'ta (1984: 44) Şemsî Ahmed Paşa'ya ait olarak verilmiştir. Kütüphanelerde pek çok nüshası bulunan eserin müellifinin kütüphane fişlerinde zaman zaman Şâhidî veya Şemsî olarak gösterildiği de söylenmelidir. Bununla birlikte lugatın Süleymaniye Ktp. Hasan Hüsnü Paşa No. 894'te *Lugat-ı Zurefâ-yı Âsitâne-i 'Aliyye* ismiyle kayıtlı bir nüshası daha bulunmaktadır. Bu nüshayla ilgili iki çalışma yapılmıştır (Bayram, 2018; Turan, 2018). Eserin Millet Ktp. AE Manzum 1272'deki nüshasının başındaysa ismi *Nazmü'l-Gevher* olarak kayıtlıdır. Bu nüshada kıtalar kafiyelerine göre alfabetik sırayla dizilmiştir.

²⁹ Manzum sözlüklerde manzumeler büyük çoğunlukla "kıt'a" başlığıyla birbirinden ayrılmıştır; ancak bu adlandırma, manzumelerin nazım şekllinden çok -kıtanın "parça/bölüm/bölük" anlamından mütevellit- birbirinden ayrı parçalar/bölümler oluşunu gösteriyor olmalıdır. Zaten Yusuf Öz çeşitli tuhfe şerhlerinden yaptığı alıntılarla tuhfelerde kelimenin "lügavî pâre manasına haml olun[duğunu]" göstermiştir (1996: 62-63). Öz'ün yanı sıra başka bazı araştırmacılar da bu duruma dikkat çekmişler, manzum lugatlarda (ya da çalıştıkları lugatlardaki) manzumelerin "nazm" nazım şekliyle söylendiğini belirtmişlerdir (İmamoğlu, 1993: 32). Zira Haluk İpekten de nazm ve kıtanın birbirine karıştırıldığını ya da bu isimlerin birbirinin yerine kullanılabilirdiğini söylemektedir (2015: 54, 59). İsrâfil Babacan ise bu manzumelerin türünün nazm olabileceği gibi gazel/kaside de olabileceğini belirtmiştir (2017: 92). Kaldı ki *Cevâhirü'l-Kelimât*'ın daha önce bahsedilen *Lugat-ı Zurefâ-yı Âsitâne-i 'Aliyye* isimli nüshasında manzumelerin nazım şekilleri -başlıkları olmaması nedeniyle olsa gerek- araştırmacılar tarafından gazel (ya da gazel yapılı bölüm) olarak gösterilmiştir (Bayram, 2018: 29; Turan, 2018: 198, 200-202). Bu arada mesnevi nazım şekliyle yazılan manzum lugatlarda da (örneğin *Aydın Lugatı*) manzumelere kıta başlığının verildiğini söylemek gerekir (bkz. Turan, 2002: 369-387). Manzum lugatlar içinde yer alan terki-bend ve müstezad gibi nazım şekillerinin yine "kıt'a" başlığı altında yazıldığı görülmektedir (*Bahrü'l-Garâib*'den örnekler için bkz. *Şâhidî Mecmûası*, vr. 28b-29b, 29b-33a). Dolayısıyla bu başlıklandırmanın manzum sözlük geleneğine ait bir özellik olduğu söylenebilir. Bu makalede de manzum sözlüklerle ilgili literatürde yer alan "kıta" sözcüğü nazım şeklini kastetmeden kullanıldı.

³⁰ Beyit bu şekliyle vezne uymamaktadır. Doğrusu "Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilât / Söz temâm oldu dimek temme'l-ke'lâmü ve's-selâm" şeklindedir. Bkz. İnce, 1999: 227; Bayram, 2018: 98.

mm ölçülerindedir.³¹ Sayfalar genel olarak 19 satırdan müteşekkil olup zaman zaman 15 veya 18'e düşer. Başlıklar kırmızıyla yazılmıştır; zaman zaman yazılmadığı (6b, 10a, 17a) da olur. 5b, 6a, 10a, 10b, 13b'de ise manzumeler boşlukla ayrılmamış, birbirinin devamı gibi yazılmıştır. 14a ve 15b'de başlık yanlış yere yazılmıştır. Manzum sözlüklerde genellikle âdet olduğu üzere kelimelerin numaralandırılması ya da Arapça kelimelerin üstünün çizilmesi söz konusu değildir. Bununla birlikte yanlış yazılan bazı kelimelerin üstü kırmızıyla çizilmiş, dizenin devamında hemen yanına doğrusu yazılmıştır (7a, 12b, 13a). 9a'da derkenara yazılmış gibi görünen kelimeler aslında 21. kıtadaki mısraların devamıdır. "Sebeb-i tasnif-i kitâb" şeklinde isimlendirilen sebeb-i telif kısmında 76. beyit eksiktir. Bunun yanı sıra 1, 3, 27, 29, 44, 45, 50, 51, 52. kıtaların beyit sayısı 9 değil 8'dir. İlhan'ın tezinde 54. sırada yer alan kıta ise yazılmamıştır. Bu nedenle eserin bu nüshasında toplam manzume sayısı 61 değil 60'tur ve toplam beyit sayısı da 643 değildir. Reddada vardır. Ancak 6b'deki reddade (müstef'ilün) 7a'daki ilk beytin ilk kelimesiyle (mefâ'ilün) uyuşmaz. Bu arada doğru olanın reddade olduğu söylenmelidir, metinde ilgili kıtanın vezni yanlış verilmiştir. Dolayısıyla sorun tertipte değil metindedir. 7b'deki reddade ise "ayrılmağa" şeklindeki 8a "ayrılığa" ile başlamaktadır ki vezne uygun olan yine reddadedir. Bunların yanında vezni etkilemeyen imla farklılıkları da vardır. Örneğin 4b'deki reddade (دی قورویه) olarak yazılmışken 5a'daki kelime (دی قرویه) şeklindedir. Tüm bu farklılıkların olduğu 5, 6 ve 8. varakların renginin sarı olması -ki diğer varaklar büyük çoğunlukla krem renklidir- nüshanın tamir edilme, eksiklerinin sonradan tamamlanma ihtimalini akla getirmektedir.

2. Bahrû'l-Garâib (21b-41b)³²: Lutfullah Halimî (ö. 15. yüzyılın sonları) tarafından kaleme alınan Farsça-Türkçe manzum sözlüktür. 850'de (1446) telif edilen eserin son bölümünde mensur kısımlar da bulunmaktadır. Anadolu'da yazılan ikinci manzum Farsça-Türkçe sözlük olduğu düşünülmektedir. Araştırmacılar eserin ismi, mahiyeti, bölümleri gibi konularda farklı bilgiler aktarmışlardır. Adem Uzun mukaddimede müellifin söylediklerinden yola çıkarak eserin iki kısımdan oluştuğu bilgisini verir. Buna göre birinci bölüm isimleri kapsayan 19 kıta ile takvim, özel gün, ay, burç, edebiyat bilgileri vb. içeren 16 alt başlıktan oluşur. İkinci bölüm ise Farsça masdarlarla başlayıp 4 kıta ve 6 rubaiyi kapsar ve bu bölüm bazı genel gramer kaidelerinin yer aldığı bölümlerle biter (2019: 131-132). Ulaştığı nüshalarda mukaddimenin ilgili bölümü bulunmayan Yusuf Öz ise "müderres ve müstensihlerin birtakım tasarruflarına maruz kalmış, bu sebeple de aslından uzaklaşmış" eserin sırasıyla sözlük, çeşitli fevâidin yanı sıra nazım türleri ve edebî sanatlarla ilgili konular, aruz ve gramerle ilgili bilgiler ihtiva eden üç bölümden oluştuğunu söylemektedir

³¹ Ölçüler, bizzat alınmadığı için kütüphane kataloğunda verilen bilgilerden aktarılmıştır. Ancak farklı zamanlarda yapılmış kataloglar arasında zaman zaman tutarlılık olmadığı belirtilmelidir.

³² Sözlüklerin varak numaralarına mecmûadaki ikinci (21a), üçüncü (42a), dördüncü (50a), yedinci (83a), sekizinci (100a), dokuzuncu (105a) ve onuncu (127a) lugatların öncesindeki vakıf kaydı ile mührünü içeren sayfalar dâhil edilmemiştir.

(1996: 124, 127). Bu durum araştırmacıların ulaşabildikleri nüshalar ve bunlarda eserin farklı şekillerde yer alması ve/veya bölümlenmesi ile ilgilidir. Neticede Öz, Uzun'un ilk bölüm olarak aldığı kısmı iki bölüm olarak değerlendirmiştir.

Bununla birlikte *Bahrü'l-Garâib* ile ilgili aktarılan bilgilerin çeşitliliğinin bir diğer nedeni eserin yine Halîmî tarafından şerhinin yapılmasıdır. Halîmî *Bahrü'l-Garâib*'deki anlaşılmayan noktaların aydınlatılabilmesi ve bazı konu ve kaidelerin daha geniş bir şekilde açıklanabilmesi için kaleme aldığı mensur eserini iki bölüme/deftere ayırmıştır. Bu bölümlerin ilkinde *Bahrü'l-Garâib*'in sözlük kısmındaki Farsça kelimelerin şerhi alfabetik olarak yapılmıştır. İkinci bölüm ise *Bahrü'l-Garâib*'in mukaddimesi ile sözlükte yer alan kıtaların başlarında bulunan ve kıtaların vezin ile bahirlerini gösteren beyitlerin şerhidir. Bu sözlüğe müellif tarafından özel bir isim verilmemesi eserin *Lugat-ı Halîmî*'nin yanı sıra *Şerh-i* veya *İzâh-ı Bahrü'l-Garâib* olarak anılmasına neden olmuştur (Ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, 1996: 133-138; Uzun, 2019: 143-147).³³ Ancak gerek birincil gerek ikincil kaynaklarda *Bahrü'l-Garâib* ve *Lugat-ı Halîmî* isimlerinin birbiri yerine kullanıldığı da görülür. Bir başka deyişle *Lugat-ı Halîmî* ismi sadece ve özellikle *Bahrü'l-Garâib*'in şerhi için kullanılan bir isim olmayıp, *Bahrü'l-Garâib*'in kendisi için de kullanılabilir. Öte yandan her iki eserin de birden fazla bölümden oluşması ve farklı nüshalarda farklı bölümlerinin istinsah edilmesi bu karışıklığın ya da eserin farklı şekillerde tezahür etmesinin bir başka nedeni gibi görünmektedir. Ayrıca bu eserlerin mukaddimeleri de nüshalara göre farklılıklar gösterir. Bu durum kütüphane kayıt ve kataloglarında karışıklıklara yol açmıştır. Araştırmacılar da bu iki eser üzerine çalışma yaparken eserin isimlendirilmesi, mahiyeti vb. konularda farklı tutumlar sergilemişlerdir.³⁴ Mecmûada

³³ Adem Uzun eserin birinci defteri üzerine yaptığı doktora çalışmasını kitaplaştırmıştır. Bkz. Lutfullah b. Ebu Yusuf el-Halîmî, 2013.

³⁴ Öz ve Uzun'un aksine bazı araştırmacılar *Lugat-ı Halîmî*'yi ayrı bir eser olarak zikretmezler. Örneğin Mustafa Erkan'a göre *Bahrü'l-Garâib*, *Lugat-ı Halîmî* olarak da bilinir ki tezkirelerde verilen bilgiler de bu şekildedir (Örneğin bkz. Kınalızâde Hasan Çelebi, 2017: 306; es-Seyyid Pîr Mehmed bin Çelebi, 2018: 269). Buna göre şair muhtemelen 850'de (1446) telif edip Fatih Sultan Mehmed'e (1444-1446 ve 1451-1481) sunduğu eserini sonradan tekrar gözden geçirip manzum olarak II. Bâyezîd'e (1481-1512) sunmuştur. 872'de (1467-68) ise bu tertibindeki şiirleri şerh etmiştir. Erkan, *Lugat-ı Halîmî*'nin birinci defterinin muhtasar özeti olan *Nisârü'l-Mülk*'ü de diğer araştırmacıların aksine Halîmî tarafından yazılmış bir diğer sözlük olarak zikretmez (1991: 513; 1997: 341-342). Ancak müellif mukaddimedede eserine *Nisârü'l-Mülk* adını verdiğini belirtmektedir. Bu eser hakkında bkz. Öz, 1996: 139-141. (Bu makalenin yazımı esnasında *Bahrü'l-Garâib* ve *Nisârü'l-Mülk* Adem Uzun tarafından yayımlandı. Bkz. Lutfullah Halîmî, 2020a ve Lutfullah Halîmî, 2020b) Bununla birlikte Öz *Lugat-ı Halîmî*'nin ikinci defterinde yer alan ve *Bahrü'l-Garâib*'deki ikinci ve üçüncü bölümlerin şerhi mahiyetindeki cinas, teşbih, mecaz, muamma kısımları ile Farsça masdar ve gramere ait bölümlerin zaman içinde ayrı birer risale hâline geldiğini söyler ve dipnotta bunların kütüphanelerdeki nüshalarını verir (1996: 137). Erkan ve Uzun ise bu bölümleri/risaleleri ayrı eserler olarak değerlendirir. Muhittin Eliaçık aslında *Bahrü'l-Garâib* şerhinin *-Lugat-ı Halîmî*'nin- bir bölümü olan bu risalelerden birini çalışmıştır. Fakat bu çalışmasında *Lugat-ı Halîmî*'den bahsetmez (2013: 52-64). Eserdeki muamma bahsi de çalışılmıştır.

yer alan bu ikinci sözlük ile aşağıda bahsedilecek beşinci sözlüğün bu eserlerin hangisinden ve kaçınıcı bölüm(ler)inden alındığının tespiti ve anlaşılabilmesi için verilmesi elzem olan bu bilgilerden sonra nüshanın tanıtımına geçilebilir.

Mecmûada 21b'de sözlüğün ismi kırmızıyla *Lugat-ı Bahrü'l-Garâib* şeklinde yazılmıştır. Eser bu başlıktan sonra gelen besmelenin ardından şu şekilde başlar:

Bi'smike'llâhümme fettâhu'l-kulûb
Kâşifü'l-esrâr 'allâmü'l-guyûb

41b'de

Bulmadı bu nakşı hiç nakkâş

mısrâ ile biter. Hemen altında “temmet” ve “temâm” kelimeleri vardır. Anlaşılan daha önceki kıtalarda kırmızıyla yazılan ve veznin belirtildiği mısra unutulmuştur.³⁵ Talikle çift sütun ve harekesiz olarak yazılmıştır. Yazı alanı 145x87 mm ölçülerindedir ve 17 satır bulunur. Başlıklar ve bahsedildiği üzere kıtaların veznini belirten mısralar -ki bunlar manzumelerin başında da sonunda da bulunmaktadır- kırmızıyadır. 23a'da birinci manzumenin son iki beyti ile ikinci manzumenin ilk iki beytinin (takti beyitleri) üst tarafı kırmızıyla çizilmiştir. Özellikle baş taraflarda Farsça kelimelerin üstü yer yer kırmızıyla çizilmiş, yine kelimeler yer yer numaralandırılmıştır. Bununla birlikte 22b'de kelimelerle ilgili kırmızı mürekkeple yazılmış küçük notlar bulunur. İlk sayfada (21b) cetvel vardır; ancak sonraki sayfalarda yoktur. İlk sayfada Arapça beyitlerle başlayıp Farsça beyitlerle devam eden mesnevi şeklindeki manzum mukaddimenin 12 beyti vardır. 22a'da mukaddime devam etmez, ilk kıtanın belli bir bölümünden sonrası kayıtlıdır. Her ne kadar Yusuf Öz nüshalarda bu mukaddimenin genellikle bir kısmının kayıtlı olduğunu söylese de (1996: 127) 21b'deki reddade ile (her ki) 22a'nın ilk kelimesinin (ân) tutmaması bazı varakların eksik/kopuk olduğunu göstermektedir.³⁶ Mukaddimenin 45 ya da 50 beyit olduğu ve ilk manzumenin de

Bkz. Duru, 2011: 109-138. Son olarak Faroe'nin yaptığı tez çalışmasında (1991) da *Bahrü'l-Garâib* adıyla ele alınan eser Öz ve Uzun'un tavsifine göre *Lugat-ı Halîmî* olarak bilinen eserdir, yani çalışılan bu eser şerh mahiyetindeki eserin bir kısmıdır.

³⁵ Veznin belirtildiği ilk mısra şu şekildedir: “Mef'ûlü mefâ'ilün fe'ülün” (bkz. Ankara Milli Ktp. Yz. A. 2906, vr. 47b). Öz'ün tezinde -Milli Ktp. Yz. A. 2906 esas alınmasına rağmen- bu mısra “Mef'ûlü mefâ'ilün mefâ'ilün” şeklinde verilmiştir (1996: 132). *Şâhidî Mecmûası*'nda (41a), kıtanın başında yer alan ve veznin belirtildiği dizinin “Mef'ûlü mefâ'ilün mefâ'ilün” şeklinde yazıldığı belirtilmelidir. Milli Ktp'deki nüshadaysa kıtanın başında bu beyitler/dize yoktur.

³⁶ Öz'ün görebildiği nüshalarda mukaddime tam olarak yer almadığından araştırmacı mukaddime metnini *Lugat-ı Halîmî*'nin ikinci defterinden 21 beyit olarak tespit etmiştir. Ancak *Bahrü'l-Garâib*'in Süleymaniye Ktp. Esad Efendi No. 3281 ve Süleymaniye Ktp. İzmir No. 681'de bulunan nüshalarında bazı farklarla bu mukaddime sırasıyla 45 ve 50 beyit hâlinde kayıtlıdır. Bu nüshalar hakkında bilgi için bkz. Uzun, 2019: 134-138. Uzun, Halîmî'nin Farsça-Türkçe sözlüklerinin İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarını konu edindiği bu makalesinde *Şâhidî Mecmûası*'ndaki nüshadan bahsetmemiştir.

başlığı ile birlikte 13-15 arası beytinin eksik olduğu düşünülürdüğünde³⁷ eksik varak sayısının iki olduğu söylenebilir. Yine reddadeden ve farklı vezin ile kafiyede bir manzumeye geçilmesinden 25b'den sonra eksik varakların olduğu anlaşılmaktadır. Ankara Milli Ktp. Yz. A. 2906'da bulunan nüshayla karşılaştırıldığında, bu varakların 4. kıtanın baştan 12 beytinden sonraki kısmını (yaklaşık 50 beyit) ve 5. kıtanın başlığı ile ilk 21 beytini içerdiği söylenebilir.³⁸ Tüm bu eksik varakların mecmûanın numaralandırılmasına bir etkisinin olmadığından yola çıkılarak bunların Şâhidî Mecmûası'nın tertibinden önce kaybolduğu söylenebilir.

Sonuç olarak mecmûada söz konusu varaklar arasında kayıtlı bu eserin Yusuf Öz'ün tasnifiyle *Bahrül-Garâib*'in ilk bölümü (19 kıtadan oluşan sözlük bölümü) olduğu söylenebilir. Zaten Öz eserin manzum lugat mecmûalarında bulunan nüshalarının pek çoğunda manzum dibace ile ikinci ve üçüncü kısımlarının bulunmadığını, dolayısıyla yalnızca bu bölümün yer aldığını belirtmektedir (1996: 127).

3. Nazmü'l-Esâmî (42b-49a): Eserin başındaki manzum girişin 13. beytinden Ali³⁹ adlı bir şair tarafından kaleme alındığı iddia edilebilecek olan Farsça-Türkçe

³⁷ Beyitlerin sıralaması ya da mevcudiyeti nüshalara göre değişiklik gösterdiğinden bu sayıyı tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Ancak Milli Ktp. Yz. A. 2906'daki nüshaya göre 13'tür. Süleymaniye Ktp. Esad Efendi No. 3281'de ise Şâhidî Mecmûası'nda 22a'nın başında bulunan ("ân" ile başlayan) beyit yoktur.

³⁸ Milli Ktp.'deki nüsha, tanıtılan nüshadan manzumelerin beyit sayıları, bazı mısraların/beyitlerin yeri, kıtaların başında vezni belirten iki beyti çoğunlukla içermemesi gibi açılardan farklılık gösterir. Ayrıca pek çok varyant da vardır. Burada sayı verilirken kayıp varakta 5. manzumenin başındaki giriş mahiyetindeki iki beyte diğerlerinde olduğu gibi yer verildiği düşünülürdü. Bununla birlikte Milli Ktp.'deki nüsha (Süleymaniye Ktp. Esad Efendi No. 3281 ve İzmir No. 681 gibi) Öz ve Uzun'un bahsettiği diğer bölümlerle devam eder. Tanıtılan nüshada bu kısımlar yoktur.

³⁹ Yusuf Öz eserin müellifinin meçhul olduğunu, Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) müellifi Nâzıma olarak gösterdiğini söyler (1996: 267). Ancak *Keşfü'z-Zunûn* çevirisinde ilgili madde şu şekilde verilmiştir: "Nazmü'l-Esâmî (İsim Dizisi)-Türkçedir, bu eseri bu şiiri yazan kişi derledi, bu zat adı isimlere göre isimlendirilmiş olan bir adamdır, bu şiiri Türkçe ile yazdı, bu şiirin baş tarafı şöyledir: [...] (Kâtip Çelebi, 2007: 1570). Eserin tıpkıbasımında yer alan Arapça ibareler ise şöyledir: ... نظم الاسامى - تركى جمعه ناظمه وهو رجل مسمى اسمه على الاسماء و نظمها بالتركىة اوله (Kâtip Çelebi, 2014: 1960). Eseri yayımlayan R. Şenay Şişman [bkz. *Esâmî-İki Dilli Sözlük (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük)*, 2018] müellif hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak Atabey Kılıç söz konusu beyitte geçen "Ali" kelimesinin müellif ya da nâzımın ismine delalet edebileceğini söylemektedir (2009: 668). Bu arada Şişman bu beyti "Okuyanlar bunu irsün murâda / 'Aliye fâtihamızdan burada" şeklinde okurken (s. 4) Kılıç ikinci dizeyi şöyle tespit eder: "Ali'ye fâtiha müzdin burada". Ekin/kelimenin tanıtılan mecmûada مزد ين Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi No. 977 (70a) ve Serez No. 4017'de (74a) مزد ن şekilleriyle yazıldığı görülmektedir. Ayrıca Reşid Efendi'de "Ali" kelimesine getirilen ek ayrı yazılmıştır. Reşid Efendi ve Serez'de eser tamamlandıktan sonra "Li-m'ellifihî" başlığıyla yer alan beyitlerin bu beyitle anlamsal olarak uyutuğu görülmektedir: "Fakiri Fâtiha'yla yâd idenler / Cihân dârından imân-ile gitsün / Du'aya el açup kim dirse âmin / Aña etbâ'ına Hak rahmet itsün".

sözlük, mesnevi biçimindeki 14 beyitlik bir giriş ve 15 kıtadan oluşmaktadır. 208 beyitten müteşekkil eserde yaklaşık 950 kelimenin anlamı verilmiştir. Kıtaların beyit sayıları 5 ile 25 arasındadır. Son kıta mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır. Araştırmacılar eserin daha çok 16. yüzyılda telif edilen sözlükleri ihtiva eden lugat mecmûaları içinde yer almasından dolayı 16. yüzyılda muhtemelen de ikinci yarısında telif edilme ihtimalini dile getirmişlerdir (Öz, 1996: 267-268; *Esâmî-İki Dilli Sözlük (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük*, 2018: VII-XIII). Ancak gerek bu çalışmanın konusunu oluşturan mecmûada gerek eserin yer aldığı diğer mecmûalarda farklı yüzyıllarda -özellikle 15. yüzyılda- yazılmış pek çok lugat da bulunduğundan bu bilginin kesin olmadığı altı çizilmelidir.

Mecmûada üçüncü sırada yer alan eserin ismi (tam ortasında besmele olacak şekilde) *Hâzâ Lugat-ı Nazmü'l-Esâmî* şeklinde kırmızıyla yazılmıştır. Eser 42b'de bismelenin ardından şu şekilde başlar:

Çü bismi'llâh pes el-hamdü li'llâh
Diyelüm hem tevekkelnâ 'ale'llâh

49a'da

Âhir encâm eyü adlu nîk-nâm
Kerdemeş perdâht eyledüm temâm

şeklinde bitmektedir. Beytin altında “temâm şüd” kaydı vardır. Talikle çift sütun ve harekesiz olarak yazılmıştır. Her sayfada 17 satır bulunur ve yazı alanı 145x87 mm ölçülerindedir. Reddada vardır. Eser kırmızıyla yazılmış başlıklara sahip 15 kıtadan oluşur; ancak 5. kıtanın başlığı yazılmamıştır. Farsça kelimelerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiş, bunun yanı sıra Türkçe karşılıklarıyla birlikte yine kırmızıyla numaralandırılmıştır. Ancak numaralandırılma eserin dördüncü sayfasının ortalarından itibaren bırakılmıştır. Mukaddimedeki bazı Arapça ve Türkçe kelimeler ile ilk altı kıtanın başında yer alan takti beyitlerinin üzeri çizilmiştir. Takti beyitlerin ilkinde âşıkane bir anlatım dikkati çekerken ikincisinde kıtanın vezni ve bahri hakkında bilgi verilir. Veznin belirtildiği üçüncü mısra kırmızıyla yazılmıştır. Nüshada 47b ve 48a'da yer alan birkaç kelimeyle ilgili bazı küçük notlar bulunur.

4. *Tuhfe-i Şâhidî* (50b-66a): Şâhidî Dede (ö. 957/1550) tarafından aşağıda hakkında bilgi verilecek olan *Tuhfe-i Hüsâmî*'ye nazire olarak 921'de (1515-16)⁴⁰ yazılan eser Farsça-Türkçe manzum sözlüktür. Müellif Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sindeki anlaşılmayan ya da az kullanılan Farsça kelimeleri derleyerek anlamlarını vermiştir. Dolayısıyla eser *Mesnevî*'nin daha iyi anlaşılması için yazılmıştır. 61 beyitlik mesnevi şeklindeki mukaddimededen sonra gelen 27 kıtadan oluşan sözlükte kıtaların beyit

⁴⁰ Çıpan eserin 920'de (1514) yazıldığını söylemektedir (2010: 274). Bunun eserin telif tarihini veren mısra da “kaldı” kelimesinin farklı nüshalardaki yazılış şeklinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bkz. Öz, 1996: 203-204.

sayıları 5 ile 20 arasında değişir. Toplam beyit sayısı ise nüshalara göre farklılık gösterir. Şâhidî kitaların sonunda bir dizesi Farsça bir cümleden diğer dizesi ise bunun Türkçe tercümesinden oluşan beyitlere yer vermiş (ki kendisi bunlara “beyt-i humâyûn” der), böylece cümle yapılarını da okuyucuya göstermiştir. Eser tarih düşürülen bir beyit de içeren 6 beyitten müteşekkil hatime ile sonlanır. Şâhidî'nin sözlüğüne pek çok nazire yazılmış ve eser defaatle şerh edilmiştir. Bu anlamda *Tuhfe-i Şâhidî* manzum sözlük yazıcılığında öncül bir konumda bulunur (İmamoğlu, 1993: 31-56; Öz, 1996: 203-216; Çıpan, 2010: 274; Öz, 1999: 23-28; Kılıç, 2007b).

50b'de eserin ismi kırmızıyla *Lugat-ı Tuhfe-i Şâhidî* şeklinde yazılmıştır. Sözlük besmeleden sonra

Be-nâm-ı Hâlık [u] Hayy u Tüvânâ
Kadîm ü Kâdir ü Bînâ vü Dânâ

beyti ile başlayıp 66a'da

Şâhidî'ye her kim eylerse du'â
İde mahşerde şefâ'at Mustafâ

beytiyle biter. Altında “temmet” ve “temâm” kelimeleri vardır. Tarih düşürülen beytin yanına kırmızıyla Arapça harfler ve ebceddeki karşılıkları yazılmıştır. Siyah mürekkeple de kelimeler ve değerleri alt alta yazılıp toplanmış, 921 senesine ulaşılmıştır. Yer yer harekelenmiş talik hatla çift sütun ve 17 satır hâlinde yazılmıştır. Yazı alanı 145x87 mm ölçülerindedir. Reddada bulunur. Başlıklar, manzumelerin baş ve sonundaki takti beyitlerinde yer alan vezin belirtir mısralar ve kelimelerin altındaki numaralar kırmızıyla yazılmıştır. Kelimelerin numaralandırılması 59b'den itibaren istisnâ bölümler olmakla birlikte bırakılmıştır. Arapça kelimelerin, humâyûn beyitlerindeki Farsça mısraların, zaman zaman da başta ya da sondaki takti beyitlerindeki bazı dizelerin üstü kırmızıyla çizilmiştir. Manzum mukaddimenin başına (derkenara) vezni kırmızıyla yazılmıştır. Bu bölümün 60. beytinde vezni bildiren mısra ise -muhtemelen sonradan kırmızıyla yazılacağı için- yazılmamıştır. Burada bu mukaddimenin ilk iki sayfasındaki beyitlerde, taktiye uygun şekilde ilgili yerlere konan kırmızı noktalarla veznin tefilelerinin ayrıldığı belirtilmelidir. Bu şekilde okuyucuya vezin (aruz) bilgisi verilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.⁴¹ Ancak bu uygulamanın sözlüğün ilk iki sayfasıyla sınırlı kaldığı görülür (Sonrasındaki nadir uygulamalardan biri için bkz. 53b'nin ilk beyti). Yine kırmızıyla bazı sözcüklerin altına “kasr” yazılıp (54b), nazal n (ñ) harfinin üstüne üç nokta (53b, 54b) konulmuştur.

⁴¹ Sadık Yazar, hâlihazırda aruzla ilgili meselelerin *Tuhfe-i Şâhidî*'nin nüshalarında gösterilişine dair bir çalışma yapmaktadır. Mensur sözlüklerde de birtakım işaretlerle okuyucunun sözlükten daha kolay ve daha çok yararlanması sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun bir örneğini 15. yüzyılda yazıldığı düşünülen Türkçe-Arapça-Farsça sözlük oluşturmaktadır. Bu sözlüğün eldeki tek nüshasında madde başları ve farklı kavram alanları çeşitli işaretlerle ayrılarak okuyucu uyarılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kumanlı, 2016: 12-14.

Nüshada çok fazla olmasa da üzeri çizilerek değiştirilen (51b), silinip ya da karalanarak yeniden yazılan (52b, 53a, 55a, 57a, 62b), sonradan eklenen (53b, 55a) kelimeler vardır. Bu, eldeki nüshanın istinsah edildikten sonra başka bir nüshayla karşılaştırıldığını düşündürmektedir. Zaten 66a'da bir varyant, kırmızıyla yazılan "nüsha" kelimesiyle verilmektedir. 63a'da sütun arası ve derkenara yazılan 2 mısra bulunmaktadır. Bunlar müstensihin yaptığı yanlışlığı -herhangi bir işaret ya da bilgiyle/notla uyardıktan da olsa- düzeltmek için yazılmışlardır. Zira müstensih sehven iki beytin birer dizesini alarak tek bir beyit hâlinde yazmıştır.⁴² 64a'da ise iki beytin mısralarının yeri karıştırılmış, sonradan sütun arasına çarpı şeklinde konulan çizgilerle bu mısraların doğru yerleri gösterilmiştir. Yine 64a'da beyitte anlamı verilen Farsça kelimelerle ilgili kırmızıyla küçük açıklamalar ("Kız ki evlenmiş değil" ve "elfâz-ı müterâdife") yazılmıştır. 55a'da derkenara yazılan kelime ise ilgili dizinin devamıdır. Nüshada Farsça kelimenin ya da Türkçe karşılığının ikinci mısradaki yer aldığı/devam ettiği, dolayısıyla dizeleri arasında anlamsal bütünlük olan beyitler, "merhûn" kelimesini işaret eden ve kırmızıyla sütun aralığına yazılan "mim" ve "nun" (ن م) harfleriyle belirtilmiştir (bkz. 57b, 59b, 60b, 62b-66a). Bu şekilde yine okuyucunun kelimelerin anlamlarını doğru anlaması sağlanmaya çalışılmıştır. Yer yer kırmızı ve siyah mürekkep lekeleri görülür (59b, 60b, 61a). 64a'da, muhtemelen başka bir kâğıda bu sayfanın üstünde yazı yazılmış olduğundan, çeşitli harflerin izleri görülmektedir. 54b'de derkenara iki kez "Ahmed" ismi, 56b'de üst boşluğa Fuzûlî'nin (ö. 963/1556) bir beyti yazılmıştır.

Başlığundan sonra tekrar besmele ile başlayan ilk kıta 52b'de biten mukaddimeden sonra yazılmamış, sonraki sayfaya geçilmiştir. İkinci kıtadan itibaren (ve 15. kıtaya kadar) başlıkların altına veya üstüne siyah mürekkeple numaralar yazılmıştır. Buna göre ikinci kıta birinci manzume olarak işaretlenmiştir. Bu durumun ilk kıtanın besmele ile başlamasından, dolayısıyla dibace/mukaddime olarak algılanmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Nüshada manzum mukaddime ve 27 kıta bulunur ve toplam beyit sayısı 506'dır. Ancak başlıklandırma yapılırken 8. kıta sehven 9. kıta olarak gösterildiğinden başlıklara göre toplam kıta sayısı 28 olarak tezahür eder.

5. *Lugat-ı Halimî* (66b-71a): Uzun ve Öz'ün *Bahrü'l-Garâib*'in şerhi niteliğindeki eseri *Lugat-ı Halimî* olarak adlandırmasına karşın mecmûada bu başlık altında kayıtlı eser Uzun'un tasnifiyle *Bahrü'l-Garâib*'in ikinci, Öz'ün sınıflamasıyla üçüncü kısmıdır. Yukarıda da belirtildiği üzere birden fazla bölümden oluşan *Bahrü'l-Garâib*'in farklı nüshalarda farklı bölümleri yer alabilmektedir. Eserin bu bölümü başka nüshalarda da bu şekilde adlandırıldığından⁴³ ve Halimî'nin sözlüklerinin isimlendirilmesiyle ilgili

⁴² Krş. İmamoğlu, 1993: 129, b. 37 ve 38.

⁴³ *Bahrü'l-Garâib*'in sadece bu bölümünü içeren başka nüshaları da vardır. Örneğin TSMK Revan 1898'de kayıtlı nüshada eserin aynı bölümü kaydedilmiştir. Eser bu nüshada da *Lugat-ı Halimî* olarak isimlendirilmiştir (İlk sayfasının görüntüsü için bkz. Erkan, 1991: 513). Ayrıca Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 977'de kayıtlı manzum sözlük mecmûasında (71b) da bu kısmın/sözlüğün ismi

özel bir durum söz konusu olduğundan bu çalışmada eserin ismi *Bahrü'l-Garâib* şeklinde düzeltilmemiştir. Zira bu durum erken dönemde yazılan bir eserin sonraki yüzyıllarda ne şekilde algılandığını ya da en azından bölümlendiğini göstermesi açısından önemlidir. Daha önce eser ve bu durum hakkında bilgi verildiği için doğrudan mecmûadaki nüsha üzerinde durulacaktır.

Mecmûada 66b-71a varakları⁴⁴ arasında yer alan bölüm/eser, muhtemelen dalgınlık sonucu yapılmış bir hata nedeniyle sözlüğün adıyla değil ilk manzumenin başlığıyla başlar. Daha sonra eserin ismi (tam ortasında besmele olacak şekilde) *Hâzâ Lugat-ı Halîmî rahmetu'llahi 'aleyh* şeklinde yazılmıştır. Bundan sonra lugat

Bahâr oldı yine lâle ele câm aldı rindâne
Benefşe şeb-külâhını kıvrımışdur levendâne

beytiyle başlar. Sonu ise

Perestendeîd (tapıcısunuz) cem'-i muhâtab, perestendeem (tapıcıyum)⁴⁵
nefs-i mütekellim-i vahde, perestendeîm (tapıcıyuz) nefsi-i mütekellim-i
me'a gayra

şeklinde dir. En sona kırmızıyla üç kere “temme” yazılmıştır.⁴⁶ Eser, talikle çift sütun ve nadiren harekeli olarak istinsah edilmiştir. Yazı alanı 145x80 mm ölçülerindedir ve 17 satır bulunur. Reddada vardır. 70b'de yer alan masdar çekimlerinde kelimelerin anlamı satır arasına yazılmıştır ve bu tercümelerle birlikte sayfada 17 satır bulunur. Bu bölüm 71a'da son bulur, bu sayfada Türkçe karşılıkları Farsça kelimelerin üstüne yazılmıştır. Çekilen fiillerin gramatik olarak durumu kırmızıyla dir. Manzum bölümde ise başlıklar ve manzumelerin vezni beliren mısralar kırmızıyla yazılmıştır. Ayrıca

---

Lugat-ı Halîmî olarak yazılmıştır. Ancak bu iki nüshada birazdan değinilecek kısa masdar çekimi bölümünün olmadığı belirtilmelidir. Adem Uzun, TSMK nüshasından yola çıkarak “ikinci kısmın tamamı dahi [olmayan]” nüshada “muhtemelen diğer yapraklar[ın] eksik ya da kopmuş [olduğu]” yorumunu yapar (2019: 132, 138). Ancak araştırmacı Reşid Efendi 977'de ve *Şâhidî Mecmûası*'nda bulunan nüshaları görmemiştir. Anlaşıldığı üzere müstensihler -daha ayrıntılı şekilde düşünülmesi ve üzerinde durulması gereken çeşitli sebeplerle- sözlüğün sadece bu kadarlık bir bölümünü de çoğaltabilmektedirler.

⁴⁴ *Lugat-ı Halîmî*'nin ve hemen sonrasındaki *Tuhfe-i Hüsâmî*'nin başında vakıf kaydı ve mührünün yer aldığı boş sahife yoktur. Bu nedenle bu iki eser kendi içinde 1a'dan başlanarak numaralandırılmamış, *Tuhfe-i Şâhidî*'nin devamı oldukları zannedilmiştir. Vikaye yapığında bulunan, mecmûadaki sözlüklerin kaç varaktan oluştuğunu gösteren kayıta da dördüncü eserin verilen varak sayısı bu üçünün toplamına eşittir.

⁴⁵ Satır altına yazılan bu Türkçe kelime ek ye (ی) yerine elifle (ل) yazılmıştır (طیجی ام). Bir sonraki kelime ise (طیجی ای) şeklindedir. Nüshada satır altlarına düzenli ve özenli şekilde yazılan bu tercümeler için özellikle yer ayrıldığı görülüyor. Diğer nüshalarda böyle bir durum söz konusu değildir. Sadece Süleymaniye Ktp. Esad Efendi 3281'de kayıtlı nüshada ilk olarak yine aynı masdar çekimlenmiş, Türkçe karşılıkları sözcüklerin altına ya da derkenarlara yazılmıştır.

⁴⁶ Mecmûanın kütüphaneden temin edilen dijital nüshasında 70b ve 71a'nın fotoğrafları en sonda (165a'dan sonra) yer almaktadır. Yazmada bu sayfalar yerli yerindedir.

Farsça kelimelerin ve manzumelerin sonundaki takti beyitlerinde bazı mısraların üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Pek çok sözlükte olduğu gibi Farsça kelimeler ve Türkçe karşılıkları kırmızıyla numaralandırılmıştır. İki farklı kırmızı kalem kullanıldığı görülür. Bazı kelimelerin altına, derkenara ya da sütun aralarına siyah ve iki farklı kırmızı mürekkeple küçük ve bazısı okunaklı olmayan ibareler, özellikle arkaik Türkçe kelimelerin anlamlarını veren açıklamalar yazılmıştır. Örneğin 66b'de yer alan iki ayrı beyitte, anlamı “sanu sanmak” olarak verilen iki Farsça kelime (“sikâliden” ve “puyûsiden”) geçmektedir. İkinci “sanu sanmak” fiilinin yanına kırmızı mürekkeple “eyzan” yazılmıştır. 68a'da sol derkenara yazılan kelime varyant ya da açıklama değil, dizenin son kelimesidir. Yine aynı sayfada 2. manzumenin Arapça olan son beyitlerinin altına bazı kelimelerin Türkçeleri yazılmıştır. Sonradan müdahale edilip değiştirilmiş yerler de vardır (bkz. 69b, 70a).

Nüshada, bahsedilen masdarlarla ilgili kısa bölümün dışında farklı nazım şekilleriyle yazılmış 10 manzume ve toplam 132 beyit bulunmaktadır.⁴⁷ Manzumeler kendi içinde kafiyeli ve vezni belirten ikişer beyitle başlar ve beyit sayıları 4 ile 36 arasında değişir. Ancak muhtemelen bir karışıklık ya da dalgınlık sonucu 9. manzumenin sadece son beytinin yazılmış olduğu belirtilmelidir. Müstensih yeni bir sayfaya geçtiğinde 9. manzumenin başlığını ve ilk üç beytini yazmamıştır. Ayrıca 3. ve 4. kıtalarda birer beyit muhtemelen sehven atlanmıştır.⁴⁸

6. *Tuhfe-i Hüsâmî* (71b-82b): Anadolu'da kaleme alınan ilk Farsça-Türkçe manzum sözlük olduğu düşünülen eserin telif tarihi 802'dir (1399-1400). *Tuhfe-i Hüsâm* olarak da anılan sözlük mukaddimeden anlaşıldığı üzere Hüsâm b. Hasan el-Konevî (ö. ?) tarafından kimliği hakkında kesin bilgi bulunamayan Orhan Bey b. Karaman için yazılmıştır (Öz, 1996: 110-111). Bazı araştırmacılar eseri bir yüzyıl önce yaşayan Hüsâm-ı Hoyî'ye (ö. ?) atfetmişlerdir (Dehhoda, Erişim: 1 Ocak 2021,

⁴⁷ Öz, bu manzumelerde -başlıklarında bahirlerine dair malumat bulunmasından yola çıkarak- aruza dair bilgiler verildiğini söylese de (1996: 127, 130) bunlarda Uzun'un da belirttiği gibi (2019: 131, 135) Farsça masdarların anlamları verilmektedir.

⁴⁸ Manzumeler sözlüğün Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi No. 977'de kayıtlı mecmûadaki nüshasıyla karşılaştırıldı (bkz. 71b-76a). Burada yer alan kıtalarda giriş mahiyetindeki iki beytin yazılmadığı, sadece ilk üç kıtada bunların derkenara sonradan eklendiği görüldü. Buna göre bu nüshada toplam 123 beyit bulunmaktadır. Ayrıca bu iki nüshada 9. ve 10. manzumelerin yeri değişmiştir. Tanıtılan nüshada 9. sırada yer alan manzumedeki karışıklık bir önceki manzumenin son dizisinin “çü” ile başlamasıyla ilgili olabilir. Zira eksik manzumenin her beyti de “çü” ile başlamaktadır. Yeni sayfaya geçen müstensih ilk üç beytini yazdığı zannıyla 9. manzumeyi eksik kaydetmiş olmalı. Son olarak daha önce belirtildiği gibi (bkz. 43. dipnot) Reşid Efendi nüshasında masdarlarla ilgili bölüm bulunmamaktadır. Yine daha önce belirtildiği gibi (bkz. 38. dipnot) Ankara Milli Ktp. Yz. A. 2906'daki nüsha *Bahrü'l-Garâib*'in tüm bölümlerini içermektedir. Ancak eldeki nüshanın bu bölümüyle karşılaştırıldığında masdar kısımlarında farklılıklar olduğu belirtilmelidir. (Bu bölümde seçilen masdarlar, bunların sayıları ya da çekimleniş nüshalara göre değişir.) Son olarak Milli Ktp. nüshasında 8, 9 ve 10. manzumeler tek başlık altında toplanmış (bkz. 60b), farklı manzumelere de yer verilmiştir.

<https://www.vajehyab.com/dekhoda/%D8%AD%D8%B3%D8%A7%D9%85+%D8%AE%D9%88%DB%8C%DB%8C>; Yazıcı, 1998: 312; Eleskergızı ve Sadıggızı, 1996: 226-228).⁴⁹ Öz, Hüsâm b. Hasan'ın lugatını Hüsâm-ı Hoyı'nın *Nasîbü'l-Fityân ve Nesîbü't-Tıbyân* adlı Arapça-Farsça manzum sözlüğüne nazire olarak yazdığını ifade eder (1996: 111).⁵⁰ Hüsâm, Farsça mensur mukaddimedede eserin 20 kıta ve 300 beyitten oluştuğunu söyler; ancak bu sayılar nüshadan nüshaya değişiklik gösterir.⁵¹ Mesnevi tarzında yazılmış ve alfabetik kafiyelenmiş bir manzume de bulunan sözlükte kıtaların beyit sayısı 6 ile 32 arasında değişir. Kıtaların son beyitleri müellifin mukaddimedede de belirttiği gibi (72a) manzumenin kafiyesinden bağımsız olarak kendi içinde kafiyelenmiştir. Mukaddimedede sözlüğün tam adı nüsha farklarına göre *Tuhfe-i Hüsâmî ez-Mültekât-ı Sâmi* veya *Tuhfe-i Hüsâmî ez-Mültekât-ı Sâmi-i Esâmî* olarak geçmektedir (bkz. Öz, 1996: 109-115; Eleskergızı ve Sadıggızı, 1996: 228-230; Boz, 2013; Arslan, 2016).

⁴⁹ Mukaddimedede müellifin künyesi Hüsâm b. Hasan el-Konevî olarak verilmektedir. Hoyı'nın künyesi ise Hasan b. Abdülmü'min el-Hoyı'dır. Bununla birlikte İran'ın Hoy kasabasında doğduğu düşünülen Hoyı'nın gençlik yıllarını Konya'da geçirdiği düşünülmektedir (Bkz. Yakuboğlu ve Musalı, 2016: 682). Yakuboğlu ve Musalı'nın verdiği bilgiye göre (2016: 685) *Tuhfe-i Hüsâmî*'nin İran'da H. Muhammedzade Sıddık ve Perviz Zare Şahmeresi tarafından yapılan neşrinde eser Hoyı'ye atfedilmiştir. Hüsâm-ı Hoyı'nın külliyatını neşreden Suğra Abbaszade de *Tuhfe-i Hüsâmî*'yi ona atfeder. Bkz. Hösâm al-Din Hasan Ibn 'Abd al-Mo'men Xoyi (alive in 709 A.H), 2000: 25-27. Araştırmacı bu çalışmasında *Tuhfe-i Hüsâmî*'nin nüshalarına ulaşamadığı için metne yer vermemiştir.

⁵⁰ Öz, sözlüğün aşağıda verilecek son beytinde geçen "Hüsâm-ı şâ'ir" ifadesiyle Hüsâm-ı Hoyı'ye telmihte bulunulduğunu söyler (1996: 111). Eseri Hoyı'ye atfeden Eleskergızı ve Sadıggızı ise burada şairin kendinden söz ettiğini ve şair ile sözlükçü Hüsâm'ı karşılaştırdığını düşünmüşlerdir (1996: 230).

⁵¹ Öz temel aldığı nüshada (Ankara Milli Ktp. A. Ötüken İl Halk Ktp. No. 2568) hatime ile birlikte bu sayıyı 305 olarak verirken (1996: 113), Arslan'ın tezinde kullandığı nüshada (Bursa İnebey Ktp. Haraççıoğlu No. 1398/2) 16 kıta ve 234 beyit bulunmaktadır. Arslan tezinde (2016: 11, 12) ve bu tezde kullanılan nüshayı tanıtan Boz bildirisinde (2013: 70) beyit sayısını 233 olarak verir; ancak tek sütunlu nüshada 65a'da bir beytin mısraları yan yana yazılmıştır; dolayısıyla 234 beyit vardır. Eleskergızı ve Sadıggızı çalıştıkları nüshada 20 kıta ve 296 beyit bulunduğunu söylerler (1996: 228). *Şâhidî Mecmûası*'ndaki nüshada ise toplam 341 beyit bulunmaktadır. Burada kıtaların başında kendi içinde kafiyeli ikişer beyit bulunmaktadır. Eserin görülebilen diğer nüshalarında bunların olmaması beyit sayısındaki farklılığın nedeni gibi durmaktadır. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 977'deki nüshada ise bu beyitlerin bir kısmı sonradan müstensih tarafından derkenara eklenmiştir. Müellifin mukaddimedede eserin 300 beyitten oluştuğunu söylediği düşünülürse bu beyitlerin sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Bu arada Öz'ün kullandığı 1151 (1738) yılında istinsah edilmiş Milli Ktp. nüshasında mukaddime ve hatimedede eserin Orhan Bey adına 802'de telif edildiği söylense de bu bilgi bu makalede tanıtılan nüshada -ayrıca Bursa İnebey ve Reşid Efendi nüshalarında- yoktur. Son olarak Öz'ün kullandığı nüshayla ilgili şu söylenmelidir: Öz çalışmasında kullandığı nüshasının numarasını 2563 olarak vermiştir; ancak bu nüsha kütüphanede 2568 numarayla kayıtlıdır. Bu bir mecmûadır ve mecmûanın dış kapağında kurşun kalemle 2563 rakamı yazılmıştır. Öz bundan dolayı numarayı sehven bu şekilde belirtmiş olabilir. Ancak eserin içindeki kütüphane mühürlerinde de numara 2568 olarak yazılmıştır.

Sözlük, eldeki mecmûada 71b'de *Hâzâ Tuhfe-i Hüsâmî rahmetu'llâhi 'aleyh rahmeten vâsi'aten* başlığından ve besmeleden sonra

Hamd [ü] sipâs ü senâ'-i bî-kıyâs Sâni'îrâ ki ez-nokta-i nutf[e] der-meşîme-i rahm nükûş-ı nûfûs-ı insân râ peydâ fermûd [...] ba'd⁵² çünîn gûyed câmi'-i in kitâb ve nâzım-ı in lugât ahkar-ı 'ibâdi'llâhi'l-kaviyy Hüsâm ibn Hasan el-Konevî belleğahu'llâhu mâ yercûhu bi-rahmetihi

şeklinde başlar. Sonu ise 82b'de

Eğr ol Hüsâm-ı⁵³ şâ'ir bu Hüsâm'ı bir göreydi
Dir-idi zihî duraydı sözi defterin düreydi

şeklinde dir. Altında siyah ve kırmızı mürekkeple yazılmış “temme” ve ayrıca bu anlamda “mim” harfleri vardır. Talikle çift sütun ve nadiren harekeli olarak istinsah edilmiştir. Her sayfada 17 satır vardır ve yazı alanı 145x88 mm ölçülerindedir. Reddade vardır. Mensur mukaddimedeki ayetler, Hz. Peygamber'in adı ve ashabı için kullanılan tazim sözleri ile müellifin adı kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Mukaddimededen sonra *Tuhfe-i Hüsâmî* başlığıyla ve tekrar besmeleyle sözlük kısmı başlar. Kıtaların başlıkları ve takti beyitlerindeki vezni gösteren mısralar kırmızıyla yazılmıştır. Takti beyitleriyle birlikte nüshada daha önce de belirtildiği gibi (bkz. 51. dipnot) toplam 341 beyit bulunmaktadır. 85a'da 6. kıtanın sonuna kadar Farsça kelimelerin üzeri kırmızıyla çizilmiştir. Kelimeler 84a'da 5. kıtaya kadar kırmızıyla büyük çoğunlukla numaralandırılmıştır. Sonrasında sadece 13, 14, 18 ve 19. kıtada bazı beyitlerde az sayıda kelime numaralandırılmış, ayrıca 19. kıtada bir kelimenin üstü çizilmiştir. Zaman zaman bazı sözcüklerin altına/üstüne kırmızı veya siyah mürekkeple küçük notlar alınmıştır (72b, 73a, 73b, 74a, 75b). Kimi kelimelerin altında ise “kasr”, “med”, “kat” gibi bilgiler bulunur (72a, 72b, 73a, 73b). İki beyitte sütun arasına “merhûn” anlamında “mim” ve “nun” harfleri kırmızı mürekkeple kaydedilmiştir (72b, 73a). 74a'da sütun arasında takdim-tehir işaretleri vardır. Diğer nüshalarla karşılaştırıldığında bu durumun iki beytin (ki eldeki nüshaya göre 4. kıtanın 13 ve 14. beyitlerinin) ikinci mısralarının yanlış yere yazılmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

7. Türk ü Tâzî (83b-90b)⁵⁴: Hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmayan İbn Kalender lakabıyla meşhur Mehmed b. Hızır tarafından yazılan eser, Arapça-

⁵² Kelime sonradan üste eklenmiştir.

⁵³ Tamlama kesresi ye (ﻉ) ile gösterilmiştir. Ayrıca ikinci mısradaki “duraydı” olarak okunan kelimeyi bazı araştırmacılar “düreydi” şeklinde tespit etmişlerdir (Eleskergızı ve Sadıggızı, 1996: 230; Boz, 2013: 72). Ancak Öz'ün de esas aldığı Milli Ktp. nüshasında kelime “turaydı” şeklinde yazıldığından bu şekilde okundu. İkinci dizinin ilk kelimesi de bu nüshada “diyüben”, diğer iki nüshada “diydi” şeklindedir.

⁵⁴ Şimdiye kadar hiçbir çalışmaya konu edilmemiş bu eseri 3-5 Eylül 2014'te Rouen'de gerçekleşen 17. Uluslararası Türk Dil Bilim Kurultayı'nda sunmak üzere 2014'ün hemen başında Nuran Altuner ile tespit etmiştik. “Lugatle İden İstinâs Halâs Olur Mine'l-İflâs”: İbn Kalender ve Manzum

Türkçe manzum sözlüktür. Mensur Türkçe bir mukaddimenin ardından gelen ve beyit sayıları 10 ile 16 arasında değişen 19 kıtada mükerrer ile çoğullar da dâhil 1070 kadar Arapça sözcük, sözcük grubu ve cümlenin anlamı verilmiştir. Bir sayfalık mukaddimedede ismi ve lakabı dışında kendisi hakkında hiçbir bilgi vermeyen müellif eserine *Türk ü Tâzî* adını verdiğini söyler. Şair mübtedilere kolaylık olsun diye “muhtasar” bir lugat nazmetmiştir.

Toplamda 235 beyitten oluşan lugat, pek çok manzum sözlükte olduğu gibi Allah ve Peygamber’in isminin anlamı verilerek başlar. Sonrasında Arapça coğrafi şekil, hayvan, eşya/nesne/alet, meyve-sebze, bitki, renk, sayı, zaman, meslek, organ, eylem vb. isimlerinin, sıfatların, fiil çekimlerinin, edatların, bazı sözcük gruplarının, tamlamaların ve cümlelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Sözlükte az da olsa Farsçadan Arapçaya geçmiş (muarreb) kelimeler yer alır. Anlamlar bazı beyitlerde “di, dinür, dimeklik, ne, nedür, adıdur, oldı” gibi kalıpsal söyleyişlerle ifade edilir. Arkaik Türkçe kelimelere sıklıkla rastlanır. Zaman zaman Arapça kelimelerin Farsça ya da yine Arapça karşılıkları da verilmiştir. Bazı kelimeler mükerrer olarak yer alırken bazıları çoğullarıyla birlikte geçer. Zaman zaman çoğul kelimelerin anlamları tek başlarına yani müfredleri (tekilleri) anılmadan da verilmiştir. İbn Kalender bazen tenasüp, cinas ve iştikak sanatlarına uygun, bazen de Türkçe karşılığı kafiyeli Arapça kelimeleri bir araya getirir. Zaman zaman bir kelimenin beyitte verilmeyen ikinci ya da üçüncü anlamının, beyitte anlamı verilen diğer kelimelerle uyduğu görülür. Bu durum müellifin kelimenin diğer anlamını bilinçli şekilde okuyucuya işaret etmek/hatırlatmak/öğretmek istediğini göstermektedir. Kıtalar yine diğer manzum sözlüklerde olduğu gibi vezni belirten ve öğüt ya da hikmet içeren takti beyitleriyle sonlanır. Bunlarda pek çok manzum lugatın aksine bahirleri hakkında bilgi yoktur. Eserde çeşitli bahirlerden 15 farklı aruz kalıbı kullanılmıştır. Yalnızca iki kıtada (9 ve 19) redif vardır. Şair kimi durumlarda vezin ve kafiye tasarruflarında bulunur.

Beyit sayısı açısından diğer nüshalardan farklılık arz eden bu nüshanın özellikleriyse şu şekildedir: Fihristte *Lugat-ı İbn Kalender* ismiyle kayıtlı eser 83b’de kırmızıyla yazılmış *Hâzâ Kitâb-ı Lugat-ı İbn Kalender rahmetu’llâhi ‘aleyh* şeklindeki başlıktan ve besmeleden sonra şöyle başlar:

Hamd ü senâ ol Hâlık’a kim mebd’-i fitratda Âdem-i hâk[i]nüñ vücûdına “Ve lekad kerremnâ benî âdeme”⁵⁵ hil’atini mahzûz kıldı. Ve nefsi-i nefsiñ gevherini silk-i mevcûdâtta şeref-i nutk-ıla mahsûs itdi [...] Böyle eydür bende-i hakîr

---

Lugati *Türk ü Tâzî*” başlıklı bildiri özetimiz kurultayda sunulmak üzere kabul almıştı (bkz. http://www.dilbilimi.net/2014_uluslararası_türk_dilbilim_kurultayı_bildirileri.pdf (Erişim: 15 Eylül 2020). O günlerden itibaren eser üzerinde devam ettirdiğim çalışmam nihayet tamamlanabildi ve kısa bir süre içinde yayımlanacak.

⁵⁵ “Andolsun ki, biz âdemoğullarını mükerrer kıldık.” İsrâ, 12/70 ayetinin başlangıç kısmıdır.

Mehemmed bin Hızır eş-şehîr bi-İbn Kalender hatema'llâhu 'avâkıbehu bi'l-hayr⁵⁶ kim bu bir muhtasardur.

Sonu ise 90b'de

Zevk tatmak tav' buyruk dutmak
İşlemekde ivmek im'ândur

şeklinde. Harekesiz talikle çift sütunlu 17 satır hâlinde yazılmıştır. Bazı kelimeler ya da bölümler farklı kalemler tarafından muhtemelen farklı zamanlarda harekelenmiştir. Yazı alanı 145x90 mm ölçülerindedir. Başlıklar kırmızıyla yazılmıştır. Bununla birlikte kıtaların (diğer nüshalarda bulunan) takti beyitleri yazılmamış, bunun yerine sadece vezinler manzumenin başında yan boşluğa kırmızıyla “takti'eş” sözcüğüyle birlikte kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu nüshadaki beyit sayısı 235 değildir. Arapça kelimelerin üstü kırmızıyla çizilmiş, bununla birlikte kelimeler ve Türkçe karşılıkları kırmızıyla numaralandırılmıştır. Ancak 88b'nin ortalarından itibaren yer yer numaralar görülür, buradan sonra kelimelerin üstü de çizilmemiştir. Birkaç yerde bir kısmı yazılmayan kelimeler kırmızı mürekkeple tamamlanmıştır (84a, 88b). Bazen yazıdan dolayı anlaşılmayacağı düşünülen harf ya da kelimeler atlarına tekrar yazılır (84b, 89b, 90a). Unutulan bazı kelimeler de noktalar kullanılarak yan boşluklara kaydedilmiştir (88b, 89a, 90a). Nüshada ilk ve son sayfa hariç her sayfada, eserde yer alan kelimelerle -özellikle de Türkçe kelimelerle- ilgili derkenara, sütun veya satır aralarına alınmış çok sayıda not bulunmaktadır. Bunların bazısı siyah bazısı kırmızı mürekkeple ve farklı kalemlerle yazılmıştır. Bu notların hemen hepsi kaynak gösterilmeden alınmış, “...ya dirler” şeklinde birkaç kelimelik açıklamalardır. Kaynak gösterilen tek açıklama 84b'de yer alır ve *Ahterî*'den alıntıdır. Yazının ve mürekkebin değişmesi bu notların zaman içinde farklı okuyucular tarafından alındığını göstermektedir. Mecmûada içerdiği kelimelerle ilgili en çok not/açıklama düşülen sözlük *Türk ü Tâzi*'dir.

8. *Mu'aşşerâtü's-Sihriyye fi'l-Ebyâtî'l-Fikriyye* (91a-99b ve 100b-104a): Bahâeddîn b. Abdurrahmân el-Malkaravî/Magalkaravî (ö. 827/1424'ten sonra) tarafından yazılan eser Arapça-Farsça manzum lugattır. Bahâ mahlasını kullandığı anlaşılan müellifin 827'de (1424) Ayasluğ'da (Selçuk) müderris iken yazdığı *U'cûbetü'l-Garâyib fi-Nazmi'l-Cevâhiri'l-Acâyib* adlı eseri, Türk edebiyatının ilk Arapça-Farsça-Türkçe sözlüğüdür.⁵⁷ *Mu'aşşerâtü's-Sihriyye* ise 812'de (1409) Edirne'de Süleyman Çelebi (ö. 813/1411) adına telif edilmiştir (Bursalı Mehmed Tahir, 1333 [1914-15]: 251-252; Bağdatlı İsmail Paşa, 1947: 513; Öz, 1996: 118-121; Arslan, 2020). Kaynaklarda hakkında hemen hiç bilgi bulunmayan lugat,⁵⁸ Arapça mensur

⁵⁶ “Allah ona rahmet eylesin ve onu hayırlı bir akibete erdiresin.”

⁵⁷ Bu eser yayımlanmıştır. Bkz. Arslan, 2013a.

⁵⁸ Daha önce üzerinde çalışılmamış, hatta bir iki cümlede hakkında malumat verilmemiş bu eser -müellifin çalışılmamış bir diğer sözlüğü olan *Tâcü'l-Menâzım ve'l-Muhammediyye* ile birlikte- tarafımdan çalışılmaktadır. Bu şekilde müellifin Osmanlı edebiyatı içindeki konumu aydınlatılmaya gayret edilmektedir.

mukaddimesinde belirtildiği üzere (101a) 30 kıta ve 300 beyitten oluşur. Kütüphanelerde şimdilik tespit edilen dokuz nüshası bulunmaktadır (Bunlar için bkz. <https://arts.st-andrews.ac.uk/anatolia/data/documents/auth/local:mid:1224>. Erişim: 28 Kasım 2020; Averbek, 2020: 29). Eserin iki nüshasından bahseden Arslan, lugatın başındaki mukaddimeye ele alınan konulardan dolayı bazı kataloglarda aruz konusunda yazılmış risale olarak nitelendirildiğini söyler. Hakikaten lugatın Ankara Milli Ktp.'deki nüshalarının konusu katalogda Arapça-Farsça lugat yerine “prosodi (aruz)” ya da “Farsça gramer” olarak kaydedilmiştir (bkz. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/>. Erişim: 28 Kasım 2020). Yine tanıtılan mecmûada mukaddimenin, fihristte belirtildiği gibi bir “risale” olarak ve ayrı şekilde yer almasının nedeni bu yanlış anlama olmalıdır.

Eser, *Şâhidî Mecmûası*'nda iki ayrı bölüm olarak yer alır. Öncelikle 91a-99b arasında manzum sözlük kısmı bulunur. Bu kısım 90b'de biten İbn Kalender'in lugatının hemen ardından (91a) bir giriş ya da başlık olmaksızın yer almıştır. Bu nedenle *Türk ü Tâzî*'nin devamı gibi algılandığı anlaşılmaktadır. Zira vikaye yapığındaki fihristte bu manzum kısım ayrıca başlıklandırılmamış, bulunduğu varaklar *Türk ü Tâzî*'ye ait olarak gösterilmiştir. Ayrıca sözlük kendi içinde de 1a'dan başlanarak numaralandırılmamış, ilk varak *Türk ü Tâzî*'nin 9. varağı olarak gösterilmiştir. Yine vikaye yapığında mecmûadaki sözlüklerin kaç varaktan oluştuğunu gösterir kayıta verilen varak numarası bu iki sözlüğün bütünü kadardır. Eserin mukaddimesi ise yine başlık olmaksızın 100b-104a arasında yer alır. Fihristte de bu bölüm *Risâle* olarak yer almıştır, altındaki kayıta da 5 varaklık bir eser olarak ayrıca gösterilir. Bu hata muhtemelen mecmûanın tertibi esnasında meydana gelmiştir.⁵⁹ Burada mecmûada iki ayrı esermiş gibi kaydedilen sözlüğün normal düzenine uygun şekilde tavsifi yapılacaktır. Buna göre 100b-104a arasında bulunan mukaddime besmeleden sonra

El-hamdü li'llâhi vâhibi'l-'akl ve't-tab'î'l-mevzûn ve's-salâtü 'alâ rasûlihi
Muhammedin el-mü'eyyedi bi-kitâbihi'l-meknûn ve 'alâ âlihi ve ashâbihi el-

⁵⁹ Nüshada mukaddimenin bittiği 104a'da sayfanın bir kısmı boştur. Sözlük kısmı ise 91a'da sayfanın en başından başlar ve ilk kitanın başlığı yoktur. Manzum bölümün varağın b yüzünden başlamaması ilginçtir. Bu durum karışıklığın istinsah esnasında meydana gelmiş olabileceğini de akla getirmektedir. Zira *Şâhidî Mecmûası*'nın ikinci bileşenindeki tüm lugatların sonunda “temmet”, “temâm” gibi kelimeler ya da “mim” harf(ler)i bulunurken *Türk ü Tâzî*'nin sonunda böyle bir kayıt yoktur. Ancak *Türk ü Tâzî*'nin son beytindeki mısraların -ikinci bileşendeki tüm sözlükler gibi- alt alta (tek sütun hâlinde) yazıldığı görülmektedir. Ayrıca Malkaravî'nin sözlüğüne ait ilk kıta bu son beyitten sonraki üç satırlık boş kısma yazılmamıştır. Zaten daha önce bahsedilen, ikinci bileşenin başındaki yapılandırılmış zahriye sayfasında *Lugat-ı İbn Kalender*'den sonra *Mu'aşşerâtü's-Sihriyye* kayıtlıdır. Dolayısıyla tertip esnasında bazı karışıklıklar olmuş olmalıdır. Bu arada daha önce 21. dipnotta bahsedilen ilk/eski numaralandırma meselesinin bu lugat ve mukaddimesi için geçerli olduğu hatırlatılmalıdır.

men'ûtîn⁶⁰ bi'l-ma'rifeti ve'l-mâ'ûn mâ dâmeti's-semâvâti ve'l-arzûn ve
ba'du fe-yekûlü el-abdu'l-müftakir ila'llâhi'l-kaviyyi el-med'uvv bi-Bahâ'i'l-
Magalkaravî belleğahu'llâhu ile'l-kemâli'l-'ilmiyy bi-envâri lutfihi'l-hafiy

şeklinde başlar. Talik hatla ve siyah mürekkeple kısmen harekeli olarak istinsah edilmiştir. “Beyt”, “şîr” gibi kelimeler, bazı fiiller/söz başları, eserin ve sunulduğu kişinin isimleri, sözlüğün nasıl tertip edildiğinin anlatıldığı bölümde yer alan harf isimleri vb. kırmızıyla yazılmıştır. Yaklaşık 8 sayfa uzunluğundaki Arapça mukaddimenin başında “Malkaralı Bahâ” olarak anıldığını söyleyen müellif eserin yazılış sürecinden bahsetmektedir. Buna göre zamanın zürefa ve şuarasından âkil ve dostlar Bahâeddîn'in kendileri için lugat ilminde muhtasar bir manzume kaleme alması için ısrar etmişler hatta onu zorlamışlardır. Eseri nazmetme işi için güzel benzetmeler de kullanan şair sözlüğünü kendinden istenenden daha üst seviyeye çıkardığını söyler. Lugat ilminde daha önce böylesi bir eserin görülüp duyulmadığı iddiasında da bulunan Malkaravî zemmedilen zaruri şeylerden bahsetmediğini belirtir. Daha sonra, aşağıda değinilecek olan Ebû Nasr el-Ferâhî'nin (ö. 640/1242) *Nisâbü's-Sıbyân* ve Hüsâm-ı Hoyî'nin *Nasîbü'l-Fityân*⁶¹ adlı eserlerini müelliflerinin adlarıyla birlikte zikretmiş ve bunlar ile diğer bazı “müteşâirler”⁶² tarafından yazılan eski manzum lugat kitaplarının bilinen ve zemmedilen kelimelerle dolu olduğunu ifade etmiştir. Yer verdiği beyitlerle kendi eserini överken “herze” söyleyen müteşâirlerin ondaki garip hünerleri anlamayacağını ifade eder. Böylece eserinin misli görülmemiş, kendinden öncekilerden farklı ve üstün olduğunu özellikle vurgular. Lugatını Allah'ın fazlıyla kendisinin dışında kimsenin aklına gelmeyecek şekilde tecnîsât, tarsîât, tahyîlât, tescîât, mablûbât, itirâz⁶³ ve iştikâk gibi bedîî sanatlarla süslemiştir. Şair sözlüğü her biri 10 beyitten oluşan 30 kıta yani 300 beyit olarak tertiplelediğini, kıtalarda 30⁶⁴ ayrı bahir kullandığını ve kıtaların son beyitlerinde seçtiği kelimelerle ikisi⁶⁵ hariç bu bahirlere işaret ettiğini belirtir. Hakikaten son beyitlerde başlıklarda da verilen bahir isminde geçen kelimenin ya da aynı kökten türeyen bir başka kelimenin anlamını verir. Örneğin “münserihü'l-aslem” bahrinde yazılan 5. kıtada “kulağı kesik” anlamındaki “aslem”in karşılığı “bürîde-gûş”, “serî” bahrinde yazılan 24. kıtada “sür'a” kelimesinin karşılığı “şitâb” (çabukluk) olarak verilmiştir. Bundan sonra 240 kelimeyi tenvinle harekelediğini belirten Malkaravî 5 beyitten müteşekkil bir manzumenin de vesilesiyle eserini över. Kitabının akıllıyı aptaldan ayıracağını, ondaki

⁶⁰ Kelimede “te” harfi “ye” olarak yanlış yazılmıştır.

⁶¹ *Şâhidî Mecmûası*'nda (101a) eserin ismi sehven *Nasîbü's-Sıbyân* olarak yazılmıştır.

⁶² Eserin diğer nüshalarında (iki örnek için bkz. Süleymaniye Ktp. Hasan Hüsnü Paşa No. 1102/2 [bundan sonra H], vr. 16a; Ankara Milli Ktp. A. Ötügen İl Halk Ktp, No. 238/1 [bundan sonra Ö], vr. 3a) bu şekilde geçen kelime eldeki nüshada (101a) sehven “meşâ'irin” şeklinde yazılmıştır.

⁶³ Bu kelime eldeki nüshada unutulsa da diğer nüshalarda vardır.

⁶⁴ Bu kelime eldeki nüshada unutulsa da diğer nüshalarda vardır.

⁶⁵ Nüshada “iki bahir” anlamına gelen “bahreyn” kelimesi yanlış yazılsa da diğer nüshalarda bu şekildedir. Bahsedilen iki manzume 17 ve 30. kıtalardır.

sanatları zarifler, tab‘-ı selîm sahipleri ve âkiler dışındaki ahmakların anlamayacağını söyler. Dolayısıyla mukaddimenin başında ortaya koyduğu iddiasını sürdürür. Daha sonra eserin ismini ve telif tarihini (15 Muharrem 812 Perşembe/30 Mayıs 1409 Perşembe) verir ve uzun bir övgüye başlar. Burada lügatin “sultânü’l-‘âlî câmi‘ü’l-me‘âlî”, “halifetu’llâh”, “hülâsatü benî âdem”, “mu‘azzam”, “mübeccel”, “müfahham”, “mükerrem”, “mükemmel” gibi sıfatlarla anılan, hakkıyla vilayet tahtının sahibi olan, Rûm’u aydınlatan Sultan Emir Süleymân bin Sultan Bâyezîd Han için yazıldığı belirtilir.

Malkaravî kırmızıyla yazılan “Sadrü’l-kitâb” ifadesiyle birlikte, “müte‘allim”lerin kelimeleri doğru okuyup anlamaları için, eseri nazmettikten sonra kendinden öncekilerin yapmadığı şekilde ona birtakım rumuzlar eklediğini/yazdığını söyler. Daha sonra metinde kelimelerin üzerine yazılan bu rumuzların/harflerin (te, ha, ye, sad, dad, ayn, şın vb.) ne ifade ettiğini, başka bir deyişle bunların hangi durumlarda kullanıldığını tek tek açıklar. Örneğin aynı şekilde/harflerle yazılıp biri diğerinden bir harf fazla olan kelimeler için “ye”, “suret”leri aynı “heyet”leri farklı kelimeler için “sad” harfleri kullanılmıştır. Müellif ayrıca bazı beyitleri de işaretlediğini söyler. Örneğin içinde önce Türkçeye sonra Arapça ve Farsçaya delalet eden lafızlar bulunan beyitlere “gayn” harfini koymuştur. Bu oldukça farklı bir ifadedir; ancak metne bakıldığında bazı kıtalarda yer alan Arapça ve Farsça sözcüklerin ayrıca Türkçe olarak okunabildiği görülür. Örneğin 26. kıtanın 3. beyti şöyledir:

Medhun sûtûden câhil nebîl sin
Nâdân u zîrek sâl eyd nîrû

Böylece “medhun-sûtûden (övmek)”, “câhil-nâdân”, “nebîl-zîrek”, “sin-sâl”, “eyd-nîrû (kuvvet)” kelimeleri eşleştirilirken ortaya “Medhün sût üden câhil ne bilsin” olarak okunabilecek Türkçe bir mısra çıkar. Yine 29. kıtada 3. beytin ilk dizesinin son kısmında yer alan Arapça ve Farsça kelimeler Türkçe okunduğunda “Yek bûse ‘atâ kılğıl”, 22. kıtada 4. beytin ilk mısraında “Nâgehân emsem murâd” sözleri görülür. Bu ifadelerde zaman zaman şairin kendi hakkında bilgi verdiği ya da şiirini övdüğü de olur. Örneğin 9. kıtanın 9. beytinde “merhûn” şekilde “mecûsî-muğ”, “el-karâ-püşt (arka)”, “şehr-mâh”, “emm-re’is” kelimeleri eşleştirilmiş ve ortaya Türkçe “Magalkara şehrum” ifadesi çıkmıştır. Bu tarz söyleyişler her kıtada bulunmasa da çoğunda vardır. Üstelik bazen iki mısra da geçtiği de olur. Türkçe söyleyişe ulaşmak için Türkçe imlada değişiklikler/bozulmalar, harf düşmeleri görülebilir ya da Arapça kelimeler tenvinli ya da şeddeli okunabilir. Beyitlerde ortaya çıkan tecnîs-i tâm, iştikâk, kalb, nâkıs, tarsî, itirâz gibi sanatlara da işaret ettiğini belirten⁶⁶ Malkaravî, son olarak kelimelerin

⁶⁶ Mukaddime metninde müellif bu sanatlar için herhangi bir harf/rumuz kullandığını belirtmemiştir. Ancak burada tanıtılan da dâhil olmak üzere bazı nüshalarda (bkz. Ö ve Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi No. 978 [bundan sonra R]) adı anılan sanatların üstüne kırmızıyla bazı kısaltmalar (örneğin tecnîs-i tâm için “te”, tarsî için “ayn”, kalb için “be”) yazılmıştır. Bunlar H ve Ankara Milli Ktp.

harekelerine göre bazı rumuzlar belirlemiştir. Bunları açıklarken bazen harfin ismini bazen ebceddeki karşılığını söyler. Örneğin tenvinli okunan kelimeleri “hamsîn” ile işaretlemiştir ki ebceddeki karşılığı 50 olan harf “nun”dur. Sonu fetha (üstün) ve damme (ötre) ile biten Arapça kelimelerse sırasıyla “fe” ve “erba’în” yani “mim” harfi ile gösterilmiştir.⁶⁷ Kıtaların son beyitlerindeki vezne delalet eden kelimeler ise “ze” harfiyle belirtilir. Hakikaten eserin Y nüshasında tüm kıtalarda olmasa da kelimelerin üzerlerine mukaddimede belirtilen harfler konmuştur. Bu arada müellifin bu bilgileri verirken kullandığı fiiller (ki bunlar “resm”, “rakam”, “vaz”, “nemk/tenmîk” ile ilişkilidir) de dikkate değerdir.

Mukaddimede bu bilgileri veren Bahâ-i Malkaravî âdetâ sözlüğün kullanım kılavuzunu yazmıştır. Burada lugatı ne şekilde tertip ettiğini, kullandığı simgeleri dolayısıyla ondan nasıl istifade edilebileceğini anlatarak okuyucuya ve müstensihlere âdetâ bir anahtar sunar. Zaten kendisi de mukaddimenin sonunda kârî ve kâtiplerin yanlış okuyup yazmamaları, bir başka deyişle onların işini kolaylaştırmak için bunları yaptığını söyler. Böylece çirkin ve nefret edilecek veya kakofoniye sahip bir nüsha/eser değil sağlam bir nüsha/eser ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla Malkaravî sadece sözlüğü yazıp bırakmamış, birtakım işaretlerle okuyucuyu ve müstensihleri yönlendirme görevini de üstlenmiştir. Bu arada mukaddimenin sonunda eserine fesahat, belagat ve berâat (hüner) elbisesi giydirdiğini söyleyen müellifin tüm bunlardan yola çıkarak lugatını yalnızca kelime öğretmek için yazmadığı, okuyucuya/öğrencilere sağlam bir belagat bilgisi kazandırmaya çalıştığı da anlaşılır. Bu şekilde kendisi de sözlüğünü kaleme alırken müderris kimliğinin ötesine geçmiş, şairliğiyle de dikkat çekmiştir. 104a’da “temâm” yazılarak bitirilen bu mukaddime, lugat ve metodolojisi hakkında detaylı bilgi vermesi açısından son derece önemlidir.

Lugatın 91a’daki sözlük kısmı ise herhangi bir başlık olmaksızın

Allâh u Îlâh İll ü Hakem İzid ü Dâver
Vehhâb ‘atâ-bahş u mu‘în nâsır [u] yâver

şeklinde başlar ve 99b’de

Temme kitâbî bi-lutfi’s-Samedî’r-Râzîki
Nüsha-i men şüd temâm bâ-kerem-i Kirdigâr

Yz. A. 2320/6 (bundan sonra Y) nüshalarında yoktur. R ve Ö nüshalarında sanatların ismi metinde dizelerin yanına kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

⁶⁷ Bu bilginin verildiği cümlelerin her nüshada farklı olduğu, nüshalardan birinde bir kelimenin silindiği, bir diğerinde karalamalar yapıldığı, ayrıca hareketler için farklı harfler verildiği söylenmelidir. Tanıtılan nüshada ise eksiklik vardır. O nedenle burada sadece her nüshada ortak olan ve doğruluğu derkenarda ya da satır aralarında verilen örnek kelimelerle ispatlanan iki harekeden bahsedildi.

beytiyle biter. Müstensih tarafından yazıldığı anlaşılan farklı kafîye (aaxa) ve vezindeki bir kıtadan sonra⁶⁸ “temmet” kelimesi ve yine bu anlamda bir “mim” harfi gelir. Talikle çift sütun hâlinde harekesiz olarak yazılmıştır. Bazı kelimelerin (özellikle tenvinli okunması gerekenlerin) harekelendiği görülür. Reddâde vardır. Manzumelerin başlıkları kırmızıyadır; ancak ilk ve 20. manzumenin başlığı yoktur (91a ve 96b). Bazı manzumelerin başına (2, 6, 8, 9 vb.) kırmızıyla sadece vezinleri (ki kimisi “taktî‘eş” ya da “veznuhu” ifadesiyle birlikte), bazılarının (3, 4, 5, 7 vb.) başınsa vezni ve bahri içeren Farsça bir beyit yazılmıştır. Sadece 18 ve 28. kıtanın yanına böyle bir bilgi/beyit kaydedilmemiştir, 14. beytin başında ise veznin sadece ilk tefilesi yazılıdır. Arapça kelimelerin üstü sadece 4 ve 5. kıtalarda kırmızıyla çizilmiştir ve yine yalnız bu manzumelerde sütun arasına “merhûn” anlamında “mim” ve “nun” harfleri yazılmıştır. İlk iki manzumede bazı kelimelerin altına/üstüne/yanına Türkçe karşılıkları daha ince bir kalemle yazılmıştır (ayrıca bkz. 92b). Buna göre yukarıda verilen ilk beyitte ilk dizinin üstüne “ism-i Allâh’dur”, ikincisinin ise “‘atâ bağışlayıcı” ve “yardım edici” ibareleri yazılmıştır.

Bu nüshanın eserin diğer bazı nüshalarına göre son derece sade ve temiz olduğu söylenmelidir. Örneğin Ö nüshasında müellifin mukaddimede işaret ettiği durumlara çeşitli şekillerde dikkat çekilir. Öncelikle hemen her mısradâ bulunan sanatlar mısran yanına kırmızıyla “tecnîs-i nâkıs”, “iştirâk”, “leff ü neşr ‘ale’t-tertib” vb. şeklinde kaydedilmiştir. Türkçe okunması istenen kısımlar, son beyitlerdeki kıtanın bahrine işaret eden kelimeler yine sistematik şekilde kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Bunlar dışında bazı kıtalarda Arapça kelimeler ile kıtaların son bir veya iki harfinin ya da son kelimesinin kırmızıyla yazıldığı görülür. Yine kırmızı kalemle özellikle Arapça kelimelerin üstü çizilmiş, Arapça ve Farsça kelimeler numaralandırılarak eşleştirilmiş, özellikle ilk kıtalarda mukaddimede belirtilen rumuzlar/harfler kelimelerin üstüne yazılmıştır.⁶⁹ Bütün bunlarla en azından bu nüshanın müstensihinin Malkaravî’nin bilinçli şekilde yaptığı uygulamalara işaret etmek istediği, onun sistemini anlattığı şekilde yansıtmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Şâhidî Mecmûası’ndaki nüshada bunlar hiçbir şekilde yapılmamıştır. Görülebilen diğer nüshalarda ise kısmî bazı uygulamalar

⁶⁸ Metnin hemen sonuna, ilgili kıtanın devamıymış gibi yazılan bu beyitler için bkz. 18. dipnot. Y’de de farklı bir kıta bulunur. Ancak bu, bir başlıkla metinden ayrılmıştır. Diğer nüshalarda böyle beyitler yoktur.

⁶⁹ Tüm bunlarla diğerlerinden ayrılan bu nüshanın müstensihi, doğrudan müellif nüshasını ya da bundan çoğaltılmış bir başka nüshayı görmüş olabilir. Sözlüğün sonunda bir istinsah kaydı yoktur ancak içinde bulunduğu mecmûanın sonunda 987 (1579-80) tarihi kayıtlıdır (41b). Aynı müstensihin elinden çıktığı anlaşılan toplam dört eserden oluşan -ki üçü Bahâeddîn’in sözlükleridir- bu mecmûa bir manzum lugat mecmûasıdır. Lugatın bir yıl sonra yani 988’de (1580-1581) Saray’da istinsah edilen H nüshası ise (bkz. 28b) harekelidir ve müellifin işaret ettiği kelimeler ya da beyitler kırmızıyla yazılmış, hiçbir rumuz kullanılmamıştır. Dolayısıyla bu ikinci nüsha her ne kadar Malkaravî’nin belirttiği şekilde olmasa da okuyucunun dikkatini kısmen sözü edilen konulara çeker. Hatta bunu sonuna kadar devam ettirdiği için birinciden ayrılır. Zira Ö’de rumuzlar ilk 10 kıtaya kadar yazılmıştır. Bundan sonra sadece “nun” gibi belli başlıları görülür.

vardır ama özellikle rumuzlara yer verilmez. Bu durum müellifin anlattıklarını her yazıcının anlamama ihtimalini akla getirir ki Ö'de tüm uygulamaların yapıldığı kısımlar hakikaten karışık görünür.

Tanıtilan nüshada mukaddimede belirtildiği üzere 30 kıta vardır. Mukaddimede her kıtanın onar beyitten müteşekkil olduğu söylene de 8. ve 23. manzumelerde 9 beyit bulunur. Bu durum müstensih dalgınlığından kaynaklanıyor olmalıdır. Zira eksik beyitler diğer nüshalarda bulunmaktadır.⁷⁰ Dolayısıyla nüshada sözlüğün 298 beyti kaydedilmiştir. Bununla birlikte çoğu kıtanın yanına kırmızıyla yazılmış, bahir ve vezni gösterir beyitlerin sayısı da 15'tir. Ancak müellifin mukaddimede verdiği 30 sayısından dolayı bunların sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Bu tür beyitler eserin görülebilen diğer nüshalarının bazısında (Y ve Ö) kısmen bulunurken bazısında (Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No. 176 ve H) yoktur. R'de ise derkenarda böyle 18 beyit kayıtlıdır.

Manzum sözlük yazma geleneğinde çok farklı ve önemli bir yeri olduğu anlaşılan bu lugat mukaddimede müellifin kendisinin de belirttiği gibi son derece sanatlı, zekice ve titiz bir şekilde tertip edilmiştir. Arapça ve Farsçanın yanı sıra Türkçeye de hâkimiyetini muhteşem sanat ve oyunlarla gösteren Malkaravî kendisinin de ifade ettiği gibi benzersiz bir sözlük kaleme almıştır. Bu nedenle "garib hüner"ler gösterdiği *Mu'aşşerâtü's-Sihriyye*'deki "sihir"lerin herkes tarafından anlaşılamayacağı farkındadır. Arapça-Farsça sözlük yazma geleneği ile ilgili çalışmalar yapıldıkça lugatın bu gelenek içindeki konumu daha kesin şekilde anlaşılacaktır.

9. Nisâbü's-Sıbyân (105b-126b): İki dilli manzum sözlük geleneğinin ilk örneği olduğu düşünülen eser, Ebû Nasr el-Ferâhî tarafından yazılmış Arapça-Farsça manzum lugattır. Müellif mukaddimede 200 beyitten oluştuğu için eserine bu adı verdiğini söylemektedir. Şârihler bu durumun zekât yükümlülüğünde esas alınan zenginlik ölçüsünden (nisâb) -ki 200 dirheme karşılık gelir- kaynaklandığını belirtmektedirler. Ayrıca bu sözlüğü ezberleyen çocukların öğrendikleriyle zekât verebilecek, bir başka deyişle başkalarını eğitebilecek seviyeye geleceği için bu adın seçildiği düşünülmüştür. Mensur kısa bir mukaddime ve 40 kıtadan⁷¹ müteşekkil sözlükte 1222 Arapça kelime yer almaktadır. Bazı kıtalar Arap, Fars ve Rum aylarının, Hz. Peygamber ile çocuklarının, on iki imam ve eşlerinin, bazı kabilelerin adlarını içerir. Bununla birlikte çeşitli ilimlere ait istihlaklar da bulunur. Dolayısıyla çocuklara Arapçanın yanında bazı temel bilgilerin öğretilmesinin de amaçlandığı anlaşılmaktadır. Medreselerde ders kitabı olarak okutulan eser Anadolu, İran,

⁷⁰ Bunlar için örneğin bkz. Y, vr. 58b, b. 9 ve vr. 64b, b. 4 ve krş. Ö, vr. 8a, b. 9 ve vr. 12b, b. 4. Bu iki nüsha ile *Şâhidî Mecmûası* arasında kıtaların sıralanışı bakımından da bazı farklar bulunmaktadır.

⁷¹ Öz eserin 37 bendden oluştuğunu söylemektedir (1996: 53). Eserin Tahran'da yapılan neşrinde (Ebû Nasr Ferâhî, 1372 [1993]) ise 38 bölüm bulunmaktadır. *Şâhidî Mecmûası*'nda yer alan iki nüshada ise sırayla 40 ve 42 manzume vardır. Dolayısıyla bu sayının nüshalara göre değiştiği anlaşılmaktadır. Aşağıda da değinileceği üzere eserdeki beyit sayısı da nüshalara göre değişir.

Türkistan ve Hindistan'da çok rağbet görmüş, nazire ve şerhleri yazılmıştır (Dabîrsiâqî, 1999; Öz, 1996: 53-54; Ebû Nasr Ferâhî, 1372 [1993]; Kâtip Çelebi, 2007: 1565; Gümüş, 2007: 428; Nevşahi 2013: 282).

Eser 105b'de

Bismi'llâhir'r-rahmâni'r-rahîm. Çünîn güyed Ebû Nasr-ı Ferâhî huside hâfiduhu ve hufide hâsiduhu mâ harreketi'ş-şemâlû'n-nahle'd-dakîk ve taharreketi'ş-şimâlû li-nahli'd-dakîk ki sibyanrâ pîş ez-ta'allüm-i lugat rağbet mî üfted be-eş'âr-ı Pârsi⁷²

şeklinde başlar ve 126a'da

Nâs u ins ü ünâs âdemiyân
Pezer ü mâzer Âdem ü Havvâ

beytiyle biter. 126a'nın son satırına "Hâtimetü'l-kitâb" başlığı atıldıktan sonra 126b'ye çift sütun hâlinde üç beyitten oluşan Farsça bir manzume kaydedilmiştir. Burada Allah'ın yardımıyla, ismi de zikredilerek, kitabın tamamlanmasına şükredilir. Sonrasındaki iki beyitlik Farsça kıtada *Nisâbü's-Sıbyân*'ı yâd edenlere dua edilmiştir. Son olarak "Kıt'a-i hafife" başlığıyla kaydedilen yine iki beyitlik kıtada kitap için dua edilmiştir. Eserin aslında olmayan, müstensih tarafından kaydedildiği anlaşılan bu manzumelerin altında "Temmet bi-'avni'llâhi Ta'âlâ ve hüsnî tevfiķihi fi-evâsıtı şehri Ramazâni'l-mübârek fi-târîhi sene 881" kaydı yer alır. Buna göre eserin bu nüshası, 27 Aralık 1476-6 Ocak 1477 arasında bir tarihte tamamlanmıştır. Bu ibarelerin altında silinmiş başka bir mührün üzerine basıldığı anlaşılan mühür vardır.

105a'da ise daha önce bahsedilen iki mühür vardır. Burada vakıf kaydının üstüne *Hâzâ Kitâbun Nazîretün fi-'Ulûm-i Lugat*⁷³ şeklinde bir başlık atılmış ancak bu sonradan farklı bir kalemle çizilerek altına kurşun kalemle *Nisâbü's-Sıbyân* yazılmıştır. Eserin başladığı 105b'de besmelenin üstüne ise *Hâzâ Lugat-ı Nazîre-i Şâhidî ber-'Arabî ber-Fârsî ber-Türkî* yazılmış ancak bunun da üzeri çizilmiştir.⁷⁴ Bu başlıkların satır altına yazılan Türkçe karşılıklardan sonra atıldığı açıktır. 105a'da sol üst köşede Farsça beyitler vardır. Sayfanın altında kırmızı mürekkeple yazılmış bazı kelimeler bulunmakla beraber bunların üzerinde Süleymaniye Kütüphanesi'nin katalog bilgileri

⁷² Bu ifadelerin altına/üstüne/yanına yazılmış olan Türkçe karşılıkları şöyledir: "Böyle eydür, hased olınsun hizmetkârı, hizmet eylesün hâsidleri, mâdâm ki şimâl yeli hurmâ ağacın deprede, mâdâm ki sol el deprene un elemek-içün, oğlancıklarûn lugat öğrenmezden öndin Fârsî eş'ârlara rağbeti olur."

⁷³ Arapça ve Farsça karışık gramer kurallarına göre yazılmış bu ibare yazıldığı gibi okundu.

⁷⁴ İmamoğlu tezinde, Farsça-Arapça-Türkçe manzum sözlükleri listelerken bu esere *-Nisâbü's-Sıbyân* olduğunu fark etmediğinden olsa gerek- bu başlıkla yer vermiştir (1993: 7).

bulunmaktadır. Bu arada mecmûanın başındaki fihristte de eserin *Lugat-ı Nazîre-i Şâhidî ve ‘Arabî ve Fârsî ve Türkî* ismiyle kaydedildiği söylenmelidir.⁷⁵

Harekeli büyük talikle tek sütunlu 10 veya 11 satır hâlinde yazılmıştır. Bazı sayfalarda 7 ya da 9 satır bulunabilmektedir (116a, 117a, 118a, 119a). 9, 10 ve 31. kıtalar çift sütunla yazılmıştır (112b-113b, 122a-122b). Yazı alanı 125x85 mm ölçüsündedir. Kırmızıyla çizilmiş cetvel bulunmaktadır, sadece ilk iki sayfada çift cetvel vardır. Sonda (126a ve 126b) cetvel yoktur. Başlıklar ve kelimelerin altındaki numaralar kırmızıyıldır. Unutulan kelime ve beyitler, bazen noktalar bazen noktalarla birlikte bazı işaretlerle (ve ayrıca “sahh” ibaresiyle) çerçevenin dışına yazılmıştır (106a, 106b, 110a). Yine ilk iki kıtanın vezni, manzumenin başında çerçevenin dışına not alınmıştır. Anlamın ikinci mısradan devam ettiği beyitlerin yanına “merhûn” sözcüğü yazılmıştır (107b, 109a, 110b, 111b). İlk harfi üç harekeyle de okunabilen bir Arapça kelimenin üstüne kırmızıyla “seles (selâs)” ibaresi eklenmiştir (110b). İlk harfi iki farklı harekeyle okunabilen iki kelimenin üstüne ise “me’an” yazılmıştır (107b, 109b). 110b, 113a ve 117a’da bulunan varyantlar ve yukarıda belirtilen eklemeler nüshanın istinsahından sonra başka nüshalarla karşılaştırıldığını göstermektedir.

Bir satırlı tercüme olarak kaleme alınmadığı, Türkçe karşılıkların sonradan eklendiği anlaşılan nüshada satır altındaki yazı karakteri ve kalem bazen değişir (Örneğin bkz. 106b, 118b, 120a). Dolayısıyla bazı Türkçe karşılıkların zaman içinde farklı okuyucular tarafından yazıldığı söylenebilir. Bununla birlikte Türkçe anlamları satır altına kaydedilmemiş Arapça/Farsça kelimeler de vardır. Örneğin ilk kıtanın 2. beytinde (106a) geçen “semâ-âsumân”, “arz-gabrâ-zemîn”, “mahall-mekân-me’ân-cây” ve 4. beyitte geçen “sakar-dûzah-nâr-âteş”, “cennet-behişt” sözcüklerinin karşılıkları muhtemelen bilinen ve zaten Osmanlı Türkçesi içinde çok kullanılan kelimeler oldukları için verilmemiştir. Böyle sözcüklerin bazılarının altına ya da üstüne “ma’rûf” anlamında bir “fe” harfi yazıldığı da olur (107a, 113b, 114a, 124b, 125a). Bazen de kelimenin altına “lafz-ı müsterek” ifadesi yazılır (113b). 110a’da çerçeve dışında, bir mısradan anlamları verilen “miyân” ve “miyâne” sözcükleri, üstüne “sûretuhu” yazılarak bir görselle, yani somutlaştırılarak anlatılmaya çalışılmıştır. Bazı durumlarda kelimelerin anlamlarının verilmesiyle yetinilmemiş, ek bilgiler de kaydedilmiştir. Çok bilinen kelimelerin anlamlarının yazılmayıp kelimeyle ilgili küçük notlar düşüldüğü de olur. Örneğin 106a’da unutulduğu için sonradan çerçeve dışına eklenen 3. beyitte “halîfe” sözcüğünün karşılığı olarak “cihâr-yâr” verilmişken altına Türkçe olarak dört halifenin ismi “radiya’llâhu ‘anhüm ecma’in” duası ile yazılmıştır. Zaman zaman bu açıklamalar “ya’nî” ya da “dirler” sözcükleriyle daha da uzamış (110a, 115a, 116a, 118b, 124b) bazen de çeşitli kaynaklardan bilgi aktarılmıştır. Örneğin 110b, 113a, 121a ve 121b’de *Şerh-i Bahrû’l-Garâib*’den, 119a ve 121a’da

⁷⁵ *Defter-i Kütübhâne-i Süleymâniyye*’de (1310 [1892-93]: 63) de eser *Lugat-ı Nazîre-i Şâhidî* olarak kaydedilmiş ve Türkçe-Arapça-Farsça kaleme alındığı belirtilmiştir.

Mücmel'den⁷⁶ alıntılandığı belirtilen notlar bulunmaktadır. 116b'de Hz. Peygamber'in çocuklarının isimleri sayılırken "Zeyneb" isminin yanına bir hadis yazılmıştır. 117b'de hastalık adlarının verildiği bir kıta bulunur ve çerçevenin üst, sağ ve sol boşluklarına "On biş dürlü ağrı olur, anları beyân ider" yazılarak burada adı anılan hastalıklar -isimleri tek tek kırmızıyla yazılıp- ayrıntılı şekilde açıklanmıştır. Farsça ay adlarını sıralayan manzumenin bulunduğu 118a'da ise sol boşluğa kırmızıyla dört mevsimin adı yazılıp Farsça aylar mevsimlere göre tasnif edilmiştir. 117b ve 118a'da bu şekilde kırmızı mürekkeple yazılan başlıklar ve detaylı bilgiler bu bilgilerin müstensih tarafından verildiğini düşündürmektedir. Bazen Arapça notlara da rastlanır (111a, 111b). Yazı stiline bakarak satır altına yazılan Türkçe karşılıkların ve zaman zaman oldukça uzayabilen bazı notların farklı kişiler tarafından yazıldığı söylenebilir. Nüshada dikkati çeken bir diğer özellik de gramer kurallarıyla/edatlarla ilgili beyitlerin yanına hem Arapça hem Farsça örnek ibare ve cümlelerin yazılmasıdır.⁷⁷ Bu notu alan kişi metinde okuduklarını kendisi için ya da okuyucuları bilgilendirmek üzere örnek cümlelerle somutlaştırmıştır. Bu şekilde öğrencilerin/dil öğrenen kişilerin manzum sözlükler vasıtasıyla sadece kelime öğrenmediği, gramer bilgisi edindiği de anlaşılmaktadır.

Nüshada kısa mukaddimeden sonra gelen 40 manzume ve 206 beyit kayıtlıdır. Dolayısıyla müellifin mukaddimede belirttiğinden daha fazla beyit vardır.⁷⁸ Bu durum zaman içinde esere farklı kişilerin katkıda bulunduğu işaretidir ki manzum sözlük geleneğinde bu gibi durumlara -yukarıdaki sözlüklerin bazısında da görüldüğü gibi- rastlanabilmektedir.

10. Nisâbü's-Sıbyân ve satıraltı tercümesi (127b-165a): Mecmûanın son eseri yine, hakkında yukarıda bilgi verilen ve satıraltı tercümesiyle birlikte kaydedilen *Nisâbü's-Sıbyân* adlı Arapça-Farsça manzum sözlüktür. Eser 127b'de

Bismi'llâhir'r-rahmâni'r-rahîm ve bihi. Çünîn gûyed Ebû Nasr-ı Ferâhî
huside hâfiduhu ve hufide hâsiduhu mâ harreketi'ş-şemâlü'n-nahle'd-dakîk

⁷⁶ İbn Fâris (ö. 395/1004) tarafından kaleme alınan sözlüğün asıl adı *Mücmelü'l-Luga*'dır. Yaygın şekilde kullanılan Arapça sahih kelimelerin anlamları verilmiştir. Bkz. Tüccar, 2006: 454-455.

⁷⁷ Örneğin 113a'da 10. kıtanın birinci beytinin ilk dizesinde "min, 'an ve ez" edatları verilmiş, bunun yanına "min-Zeyd, ez-Zeyd, 'an-'Amr, ez-'Amr" yazılmıştır. Yine aynı beytin ikinci dizesinde "em, ev, yâ" edatlarına örnek olarak "Zeydün darabe ev/em 'Amrun" ve "Zeyd zed yâ 'Amr" cümleleri yazılmıştır. Ayrıca diğer beyitlerde geçen kişi zamirlerinin çekimi yapılmıştır. Genel olarak zamir ve edatları ele alan bu kıtaya ilgili diğer örnekler için bkz. 113a, 113b, derkenar.

⁷⁸ Eserin Tahran'da Hasan Enverî tarafından yapılan neşriyle kıyaslandığında şu farklılıklar vardır: 1. kıtada müstensih tarafından sonradan eklenen beyit, 2, 4 ve 8. kıtaların son beyitleri, 18, 32 ve 37. kıtalar neşirde yoktur. Neşirde bulunan 34, 72, 182 ve 183. beyitler (Enverî manzumelerdeki beyitleri devamlılığı sağlayacak şekilde 200'e kadar numaralandırmıştır) eldeki nüshada yoktur. Ayrıca mecmûada 4. kıtanın ilk iki beyti birleştirilerek yazıldığından bir beyit eksiktir. Bununla birlikte yukarıda da belirtildiği gibi manzumelerin sıralanması farklılık arz eder.

ve taharreketi'ş-şimâlû li-nahli'd-dakîk ki sıbyânâ pîş ez-ta'allüm-i lugat
rağbet mî üfted be-honden eş'âr-ı Pârsî⁷⁹

şeklinde başlar ve 165a'da

Nâs u ins ü ünâs âdemiyân
Pezer ü mâzer ü⁸⁰ Âdem ü Havvâ⁸¹

beytiyle biter.⁸²

“Mecmûanın Biçimsel Özellikleri” başlığında 134. varaktan sonrasının numaralandırılmasıyla ilgili bilgi verilmişti. Burada varakların tertibindeki karışıklıktan da bahsedilmelidir. Buna göre manzume ve beyitlerin doğru şekilde tertibi için 146b'den sonra 151a-153b, bundan sonra 147a-150b ve nihayet 154a ve sonrası arka arkaya gelmelidir. Neticede tekrar edilen bir manzume hariç tutulursa (bkz. 158b-159a ve 162a-162b) nüshada 42 manzume ve 214 beyit vardır. Burada, mecmûada yer alan bir önceki *Nisâbü's-Sıbyân* nüshasında ve Tahran neşrinde olmayan beyitler ve hatta manzumeler bulunmaktadır. Bu durum yine müellifin eserini 200 beyit hâlinde tertip ettiğini söylemesine rağmen zaman içinde esere eklemeler yapıldığını göstermektedir.

Nüsha nesih ile tek sütun hâlinde ve harekeli yazılmıştır. Yazı alanı ölçüsü muhtelifdir. Son varaktan önceki üç varakta reddade vardır. Her sayfada 6 satır bulunur ve sayfanın ilk ve son satırı zaman zaman sülüs ve zaman zaman muhakkak hatla yazılmıştır. Dizenin uzun olduğu durumlarda bu dizelerin yazımına nesihle devam edilir. Özellikle sonlara doğru satır sayısının başlıklarla 7'ye çıktığı da görülür. Yine sonlara doğru yazı özensizleşmiş ve büyümüştür. Beyitlerin ikinci mısraları çoğunlukla içeriden yazılmıştır; ancak bazı sayfalarda böyle yapılmadığı, tüm mısraların aynı hizada yazıldığı görülür (146a, 146b, 151a). Başlıkların çoğu ve kıtaların son dizesinin yanında bulunan “temâm” yazısı kırmızıyla yazılmıştır. Ancak siyah mürekkeple (135b, 138a, 152b, 157a) ve hem siyah hem kırmızı mürekkep kullanılarak (147b, 149a, 149b) yazılmış başlıklar da vardır. Eserde başlıklar önce manzumenin ilk dizesinin ya da bir önceki manzumenin son dizesinin yanına “kıt'a” veya “kıt'a-i hâmis” vb. yazılıp kısa ve/veya uzun kırmızı çizgiler çekilerek yazılmışken sonraları ara boşluklara yazılmaya başlanmıştır. Başlıksız manzumeler de bulunmaktadır (159a, 159b, 161a). Bazı manzumelerin (129a, 130b, 132a, 138a)

⁷⁹ Bu ifadelerin altına kırmızıyla yazılmış Türkçe karşılıkları şöyledir: “Böyle eydür Ebû Nasr ki Ferâh iline mensûb, hased olınsun anuñ şâkirdi, dahı şâkird olınsun aña hased idici, mâdâm ki şimâl yeli ince hurmâ talın deprede, mâdâm ki sol el deprene un elemek-içün, ki oğlancıklara lugat öğrenmezden öndin rağbet düşe Pârsi şî'rler okumağa.”

⁸⁰ Bu atf vavî fazlalıktır.

⁸¹ İlk dizenin altına “âdemiler”, ikincisinin “Âdem ata” ve “Havvâ ana” sözcükleri yazılarak Arapça ve Farsça kelimelerin karşılıkları verilmiştir.

⁸² Son beyitten sonrası hakkında nüsha özelliklerinde bilgi verildiğinden burada tekrar edilmedi.

başında siyah mürekkeple, sonradan yazıldığı anlaşılan Arapça uzun ibareler vardır. Bunlarda kıtanın bahri ve vezni hakkında bilgi verilmektedir. Daha sonra gelen kıtalarda bu bilgiler kırmızıyla ve başlık olarak yazılmıştır (139a, 140a, 142b). 136b'den itibaren sayfanın başında ve sonunda celî hatla yazılan mısralardaki harflerin içleri/araları (zaman zaman diğer mısralardaki bazı harfler de) kırmızıyla boyanmıştır. Yine bu sayfadan itibaren dizelerin başına ve sonuna kırmızıyla durak (ters virgül) işareti konmaya başlanmıştır. Zaman zaman ters virgüller bir araya getirilerek süslemeler de yapılmıştır (153b, 158b, 160b, 163b). Farsça karşılığı verilen ve aynı anlama gelen birden Fazla Arapça sözcük varsa bunlar önce kırmızı, sonraki varaklarda siyah mürekkeple numaralandırılmıştır. Mürekkebin dağıldığı yerlerde okunamama endişesiyle kelimeler boşluklara yeniden yazılmıştır (129b).

Sözlükte yer alan Arapça-Farsça kelimelerin satır altında yer alan Türkçe karşılıkları önce kırmızı (127b-133a arası ve 134b), sonra siyah mürekkeple yazılmıştır. Ancak farklı kalemlerden ve yazılardan yola çıkılarak bu tercümelerin bazısının asıl tercümeyle kaleme alandan başka birileri tarafından eklendiği söylenebilir. Bunlardan bazıları da satır altına değil üste yan bir şekilde bir başka deyişle eserin temel düzeninden farklı şekilde eklenmişlerdir (130a, 137b, 140b, 146a). Satır altlarında “li'l-vezn”, “merhûn”, “li'l-işbâ” ya da “ma'rûf” anlamındaki “fe” harfi gibi bazı kelime/rumuzlar da (bkz. 130b, 131a, 135a, 135b, 140a, 142a, 145a) bulunur. Bunlar da kelimelerin Türkçe karşılıkları gibi kırmızı ve siyahla yazılmıştır. Bunun dışında yan boşluklarda notlar ya da farklı kaynaklardan aktarılan bilgiler pek yoktur. Bunun istisnalarından biri 138a'da alınan ve kesildiği için sonu okunamayan nottur. Ancak bazen satır altına birkaç kelimelik küçük açıklamaların -muhtemelen sonradan-eklendiği de söylenmelidir (139b, 141b, 146a). Tercümesi verilmemiş bölümler de vardır (149b).

Nisâbü's-Sıbyân'ın bu nüshasının bir önceki nüshadan farkı satıraltı tercümesi için yer ayrılması, dolayısıyla Arapça-Farsça sözlük ile eş zamanlı ve bir sistem dâhilinde kaydedilmesidir.⁸³

⁸³ Satıraltı (veya satırarası) tercüme geleneğinin -özellikle teorik olarak- etraflıca araştırılması ve ortaya konması elzemdir. Satır altına yazılan Türkçe karşılıkların yazılma zaman ve bağlamının bu gelenek içindeki yeri önemlidir. Örneğin *Şâhidî Mecmûası*'nda dokuzuncu sırada yer alan *Nisâbü's-Sıbyân* nüshasında Türkçe karşılıklar için yer ayrılmamış, bunlar muhtemelen sonradan/farklı zamanlarda bir başkası tarafından (belki bir veya birkaç okuyucu) yazılmıştır. Eserin bu ikinci nüshasında ise satıraltı tercüme için özellikle boşluk bırakılmış ve Türkçe karşılıklar müstensih tarafından istinsah eylemiyle eş zamanlı olarak özenle ve bir sistem dâhilinde kaleme alınmıştır. Öte yandan bazı satıraltı tercüme yapanların isimlerinin belli olduğu da düşünüldüğünde (bkz. Bahşâyîş bin Çalıça, 2017) bu iki farklı pratiğin gelenek içindeki karşılığı araştırılması gereken konulardandır. Satıraltı tercümeyle ilgili İstanbul Üniversitesi'nde Mücahit Kaçar'ın danışmanlığında bir tez hazırlandığı belirtilmelidir.

Sonuç

Süleymaniye Ktp. Süleymaniye 876 numarada kayıtlı bulunan ve *Şâhidî Mecmûası* olarak başlıklandırılan yazma, on adet lugatı ihtiva eden bir manzum sözlük mecmûasıdır. Öncelikle mecmûanın manzum lugat türünü imlediği anlaşılan “Şâhidî” kelimesiyle adlandırılması son derece önemlidir. Bu şekilde türün en tanınmış eserinin (veya müellifin) isminin genel anlamda türün kendisi için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Vakıf kaydı ve Seyyid el-Hâcc Hâfız Mustafâ Efendi’ye ait üç farklı mühür içeren mecmûanın -mühürlerde bulunan tarihten- 18. yüzyılın ikinci yarısında vakfedildiği anlaşılmaktadır. Mürettibi hakkında bilgi bulunmayan mecmûa farklı zamanlarda istinsah edilmiş dört bileşenin/eserin muhtemelen vâkıfın emriyle/isteğiyle bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. *Şâhidî Mecmûası*’nın, kesin bir tarih verilemese de bileşenlerinden birinde bulunan “11 Şaban 1113” (11 Ocak 1702) tarihinden sonra derlendiği anlaşılmaktadır. Bu tertip esnasında mecmûayı oluşturan bileşenler baştan sona numaralandırılmış, mecmûanın başındaki fihriste her eserin başladığı varak numarası kaydedilmiş, ikinci bileşenin zahriye sayfası görünmemesi için yapıştırılmış, hemen her sözlüğün başında (varağın a yüzünde) sözlükleri birbirinden ayıran, metnin olmadığı bir sahife bırakılmış ve bileşenlerin birindeki eski mühür silinerek üstüne Mustafâ Efendi’ye ait mühür basılmıştır. Dolayısıyla *Şâhidî Mecmûası* tertip edilirken ve/veya vakfedilirken bileşenlere muhtemelen okuyucuların faydasına olması için yeni bir kimlik kazandırılmaya çalışılmıştır.

İçinde 881 (1476-77), 1049 (1639-40) ve 1113 (1702) tarihlerinde istinsah edilmiş nüshaları barındıran *Şâhidî Mecmûası*’nın ilk bileşeninin tamir gördüğü, eksik sayfalarının bu tertipten önce veya bu tertip esnasında tamamlandığı anlaşılmaktadır. İkinci bileşen olan ve yedi sözlükten oluşan manzum lugat mecmûasında ise bazı varaklar eksiktir; ancak bu durum mecmûanın numaralandırılmasına etki etmemiştir. Dolayısıyla bunların *Şâhidî Mecmûası*’nın tertibinden önce kaybolduğu anlaşılmaktadır. Yine burada mukaddimesinden ayrı tertip edilmiş bir sözlük bulunmaktadır. Görünmemesi için yapıştırılmış zahriyesinden anlaşıldığı kadarıyla daha çok sayıda eseri ihtiva etmesine rağmen *Şâhidî Mecmûası*’na bu ikinci bileşenin bir bölümü dâhil edilmiştir. Bu tertip işlemleri esnasında (belki öncesinde) bazı karışıklıkların olması muhtemeldir. İkinci bileşendeki son sözlüğe eklenen beyitlerden bunun Adnî adlı bir müstensih tarafından istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Mecmûanın son sözlüğünde/bileşeninde de tertip hataları bulunmaktadır.

Kütüphaneye intikalinden önce Süleymaniye Camii kitaplığında bulunan bu mecmûadaki sözlüklerden ikisi Arapça-Türkçe, beşi Farsça-Türkçe, üçü Arapça-Farsça sözlüklerdir. Çoğunun erken dönemde (13. ve 15. yüzyıllarda) telif edilmiş olması dikkat çekicidir. Halîmî’ye ait sözlüğün farklı bölümleri iki ayrı sözlük olarak kaydedilmiştir. Bunlar cami cemaatinin ya da talebelerin eğitimi için derlenmiş olmalıdır. Bu şekilde kelime, aruz, gramer ve belagat bilgisi edinme yolunda sıklıkla okunan eserler bir araya getirilmiştir. Sözlüklerde derkenarlara alınan notların

çoğunun farklı zamanlarda farklı okuyucular tarafından bu okuma/eğitim faaliyeti esnasında alındığını söylemek mümkündür. Yine Arapça-Farsça sözlüklerin satırlı tercümelerinin yapılması -istinsah eylemi esnasında veya sonrasında fark etmeksizin- bu eğitim faaliyetleri açısından önemlidir.

Kaynakça

- Afyoncu, Erhan (2010). “Şemsi Ahmed Paşa”. *DİA*. 38/527-529. İstanbul: TDV.
- Akkaya, Mehmet (1999). Şemsi Paşa'nın *Cevâhirü'l-Kelimât* Adlı Sözlüğü'nde Mahallî Dil Anlayışı. *Türk Dili*, 566, 149-153.
- Alkan, Mustafa (2008). *Mecmû'a-Milli Kütüphane 2727 [Sübha-i Şıbyân, Tuḥfe-i Şâhidî, Tuḥfe-i Vehbî, Aruz Risalesi vs.] (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslan, Anıl (2016). *Tuḥfe-i Hüsamî (İnceleme, Çeviri Yazılı Metin, Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslan, Mustafa (2013a). *Bahâüddîn-i Magalkaravî U'cûbetü'l-Garâyib Arapça - Farsça - Türkçe Manzum Sözlük (İnceleme, Metin, Dizin)*. Ankara: Grafiker.
- Arslan, Mustafa (2013b). Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yz. A. 210 Numarada Kayıtlı Lügat Mecmuası Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8 (1), 579-600. DOI: 10.7827/TurkishStudies.3282
- Arslan, Mustafa (2020). “Bahâ, Bahâeddîn İbn Abdurrahmân-ı Magalkaravî”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim: 30 Eylül 2020, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/baha-bahaeddin-ibn-abdurrahmani>
- Averbek, Güler Doğan (2018). Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21, 85-114. DOI: 10.15247/dev.2527
- Averbek, Güler Doğan (2019). Anadolu Sahasında Müstakil Bir Tür Olarak Manzum Sözlükler (Tuhfeler). *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 23, 62-83. DOI: 10.15247/dev.2692
- Averbek, Güler Doğan (2020). Berlin Devlet Kütüphanesi'nde Bulunan Kataloglanmamış Türkçe Yazmalar Üzerine Tespitler. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 24, 1-40. DOI: 10.15247/dev.2790
- Babacan, İsrail (2017). Edebiyatımızın Müstakil Tek Tarihi Manzum Ağz Sözlüğü: Erzurum Lehçesi Lügati. *Diyaletolog-Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 87-110. DOI: 10.22464/diyalektolog.71
- Bağdatlı İsmail Paşa (1947). *Keşf-el-Zunun Zeyli: İzâh al-Maknûn Fî Al-Zayli 'Alâ Kaşf Al-Zunun 'An Asâmi Al-Kutubi Va'l-Funûn*. C. 2. (Hzl. Kilisli Rifat Bilge). İstanbul: MEB.
- Bahâeddîn b. Abdurrahmân-ı Magalkaravî. *Mu'aşşerâtü's-Sihriyye fi'l-Ebyâti'l-Fikriyye*. Ankara Milli Ktp. Yz. A. 2320/6.

- Bahâeddîn b. Abdurrahmân-ı Magalkaravî. *Mu'aşşerâtü's-Sihriyye fi'l-Ebyâti'l-Fikriyye*. Ankara Milli Ktp. A. Ötüken İl Halk Ktp. No. 238/1.
- Bahâeddîn b. Abdurrahmân-ı Magalkaravî. *Mu'aşşerâtü's-Sihriyye fi'l-Ebyâti'l-Fikriyye*. Süleymaniye Ktp. Hasan Hüsnü Paşa. No. 1102/2.
- Bahâeddîn b. Abdurrahmân-ı Magalkaravî. *Mu'aşşerâtü's-Sihriyye fi'l-Ebyâti'l-Fikriyye*. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi. No. 978.
- Bahâeddîn b. Abdurrahmân-ı Magalkaravî. *Mu'aşşerâtü's-Sihriyye fi'l-Ebyâti'l-Fikriyye*. Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar. No. 176.
- Bahşayış bin Çalıça (2017). *Bahşayış Lüğati*. (Hzl. Fikret Turan.) Ankara: TDK.
- Bayram, Rumeysa (2018). *Arapça-Türkçe Manzum Bir Lügat: Cevâhirü'l-Kelimât (İnceleme-Metin)*. Bitirme Tezi. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
- Boz, Erdoğan (2013). Farsça-Türkçe İlk Manzum Sözlük Tuhfe-i Hüsâmî'nin Bursa (İnebey) Nüshası. *Osmanlı Bursası'nda Dil-Kültür ve Edebiyat Bilgi Şöleni (2013: Bursa)*. Bursa: T.C. Uludağ Üniversitesi. 69-74.
- Bursalı Mehmed Tahir (1333 [1914-15]). *Osmanlı Müellifleri*. C. 1. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Çıpan, Mustafa (2010). "Şâhidî, İbrâhim". *DİA*. 38/273-274. İstanbul: TDV.
- Dabîrsiâqî, Moḥammad (1999). "Farâhî, Abû Naşr Badr-al-Dîn Mas'ûd". *Encyclopædia Iranica*. Erişim: 7 Ekim 2020, <https://iranicaonline.org/articles/farahi>
- Defter-i Kütüb-hâne-i Süleymâniyye* (1310 [1892-93]). Dersaadet [İstanbul]: Kasbar Matbaası.
- Dehhoda, Mirza Ali Ekber Han. "Hosâm-ı Hoyî". *Lugat-nâme-i Dehhoda*. Erişim: 1 Ocak 2021, <https://www.vajehyab.com/dehkhoda/%D8%AD%D8%B3%D8%A7%D9%85+%D8%AE%D9%88%DB%8C%DB%8C>
- Duru, Necip Fazıl (2011). Lütfullah Halimî b. Ebî Yûsuf'un Bahru'l-Garâyib Adlı Eserinde Muamma Bahsi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 109-138.
- Düzenli, Mesut Bayram ve Turan, Muhittin (2016). Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şemsî. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (42), 122-154.
- Ebû Nasr Ferâhî (1372 [1993]). *Nisâbu's-Sıbyân*. (Tashih: Hasan Enverî). Tehran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Eleskergızı, Teyyibe ve Sadıggızı, Cemile (1996). Hüsâm'ın Geciken Armağanı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1, 225-231.

- Eliaçık, Muhittin (2009). Tercüme ile Şerhin İç İçe Bulunması: Şemsi Paşa'nın Manzum *Vikâye* Tercümesi. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4 (6), 16-49. DOI: 10.7827/TurkishStudies.875
- Eliaçık, Muhittin (2013). Lütfullah Halîmî'nin Tecnis, Mecaz ve Teşbihler Üzerine Risalesi. *İdil*, 2 (8), 52-64.
- Erkan, Mustafa (1991). "Bahrû'l-Garâib". *DİA*. 4/513-514. İstanbul: TDV.
- Erkan, Mustafa (1997). "Halîmî, Lutfullah". *DİA*. 15/341-343. İstanbul: TDV.
- Esâmî-İki Dilli Sözlük (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük)* (2018). (Hzl. Rabia Şenay Şişman). İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- es-Seyyid Pîr Mehmed bin Çelebi (2018). *Meşâ'irü'ş-şu'arâ*. (Hzl. Filiz Kılıç). PDF: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Erişim. 10 Ekim 2020, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59036,asik-celebi-mesairus-suarapdf.pdf?0>
- Faroe, C. E. (1991). *Lütfullah Halîmî'nin Bahrû'l-Garâ'ib'i*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gümüş, Zehra (2007). Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2 (4), 423-431. DOI: 10.7827/TurkishStudies.183
- Gümüş, Zehra (2009). Şemsi'nin "Cevâhirü'l-Kelimât" Adlı Manzum Sözlüğü. *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu 25-27 Nisan 2007 Erzurum Bildiriler*. C. 1 (A-J). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. 429-437.
- Hoşâm al-Din Hasan Ibn 'Abd al-Mo'men Xoyi (alive in 709 A.H.) (2000). *Majmu'e-ye Âşâr-e Hoşâm Al-Din Xoyi*. (Ed. Şogrâ 'Abbâszâdeh). Tehran: Mirâş-e Maktub.
- Hüsâm b. Hasan el-Konevî. *Tuhfe-i Hüsâmî*. Ankara Milli Ktp. A. Ötüken İl Halk Ktp. No. 2568.
- Hüsâm b. Hasan el-Konevî. *Tuhfe-i Hüsâmî*. Bursa İnebey Ktp. Haraççioğlu. No. 1398/2.
- Hüsâm b. Hasan el-Konevî. *Tuhfe-i Hüsâmî*. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi. No. 977.
- İlhan, Seyfettin (1997). *Şemsi-Cevâhirü'l-Kelimât (Mukayeseli İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İmamoğlu, Ahmet Hilmi (1993). *Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şahidi'nin Sözlüğü (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- İnce, Yılmaz (1999). *Şemsî'nin Cevâhirü'l-Kelimât'ı Üzerine Bir Dil İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İpekten, Haluk (2015). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*. İstanbul: Dergâh.
- Kâtib Çelebi (2014). *Keşf-El-Zunun*. C. 2. (Hzl. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge). Ankara: TTK.
- Kâtib Çelebi (2007). *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn (Kitapların Ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi)*. C. 4. (Terc. Rüştü Balcı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kılıç, Atabey (2007a). *Manzum Sözlük Mecmuası (Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026) Tuḥfe-i Vehbî-Tuḥfe-i Şâhidî-Sübḥa-i Şıbyân (İnceleme-Metin)*. Kayseri: Laçın.
- Kılıç, Atabey (2007b). Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuḥfe-i Şâhidî (Metin). *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2 (4), 516-548. DOI: 10.7827/TurkishStudies.189
- Kılıç, Atabey (2009). Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 977'de Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmuası Hakkında. *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu 25-27 Nisan 2007 Erzurum Bildiriler*. C. 2 (K-Z). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. 663-676.
- Kınalızâde Hasan Çelebi (2017). *Tezkiretü'ş-şu'arâ*. (Hzl. Aysun Sungurhan). PDF: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. Erişim: 10 Ekim 2020, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55834,kinalizade-hasan-celebipdf.pdf?0>
- Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu (2020). C. 2. (Hzl. Sami Arslan). İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Köksal, M. Fatih (2012). Şiir Mecmûalarının Önemi ve 'Mecmûaların Sistematik Tasnifi Projesi' (MESTAP). *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII: Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*. (Hzl. Hatice Aynur vd.). İstanbul: Turkuaz. 409-431.
- Kumanlı, Mustafa Samet (2016). *Lügat-i Türkî, Arabî, Farsî Adlı Eser Üzerinde Sözlükçülük, Söz Varlığı ve Söz Yapımı Araştırması*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meâli Âlisi* (t.y). (Hzl. Ömer Nasuhi Bilmen). Ankara: Akçağ.
- Lutfullah b. Ebu Yusuf el-Halîmî. *Bahrü'l-Garâib*. Ankara Milli Ktp. Yz. A. 2906.
- Lutfullah b. Ebu Yusuf el-Halîmî. *Bahrü'l-Garâib*. Süleymaniye Ktp. Esad Efendi. No. 3281.
- Lutfullah b. Ebu Yusuf el-Halîmî. *Bahrü'l-Garâib*. Süleymaniye Ktp. İzmir. No. 681.
- Lutfullah b. Ebu Yusuf el-Halîmî. *Lugat-ı Halîmî*. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi. No. 977.

- Lutfullah b. Ebu Yusuf el-Halîmî. *Lugat-ı Halîmî*. Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Revan. No. 1898.
- Lutfullah b. Ebu Yusuf el-Halîmî (2013). *Lügat-i Halîmî*. (Hzl. Adem Uzun). Ankara: TDK.
- Lütfullah Halîmî (2020a). *Bahrü'l-Garâyib (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*. (Hzl. Adem Uzun). Ankara: Pegem Akademi.
- Lütfullah Halîmî (2020b). *Nisâriü'l-Mülk (Farsça-Türkçe Sözlük)*. (Hzl. Adem Uzun). Ankara: Pegem Akademi.
- Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu* (1972). C. 3. (Hzl. Abdülbâki Gölpınarlı). Ankara: T.C. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Murad, Sibel ve Kaçar, Irmak (2017). Merzifonlu İsmail bin Muhammed'e Ait Arapça-Farsça-Türkçe Sözlükler Mecmuası. *Uluslararası Amasya Sempozyumu Tarih-Dil-Kültür-Edebiyat, 4-7 Ekim 2017, Amasya: Bildiriler Kitabı*. C. 2 (Edebiyat-Dil-Kültür). (Ed. M. Fatih Köksal vd.). Ankara: Kibatek. 1265-1286.
- Nazmü'l-Esâmî*. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi. No. 977.
- Nazmü'l-Esâmî*. Süleymaniye Ktp. Serez. No. 4017.
- Nevşahi, Arif (2013). "Ya'küb-i Çerhî". *DİA*. 43/281-282. İstanbul: TDV.
- Okumuş, Sait (2009). Muhammed Hevâî Üsküfi ve Türkçe-Boşnakça Manzum Sözlüğü Makbûl-i Ârif (Potur Şâhidî). *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4 (4), 823-844. DOI: 10.7827/TurkishStudies.832
- Öz, Yusuf (1996). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öz, Yusuf (1999). *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
- Öztahtalı, İbrahim İmran (2004). *Lâmi'î Çelebi ve Lügat-ı Manzûmu (Tuhfe-i Lâmi'î)*. İstanbul: Gaye.
- Şâhidî Mecmûası*. Süleymaniye Ktp. Süleymaniye. No. 876.
- Şemsî. *Cevâhirü'l-Kelimât*. Süleymaniye Ktp. A-Tekelioğlu. No. 671/1.
- Şemsî. *Cevâhirü'l-Kelimât (Lugat-ı Zurefâ-yı Âsitâne-i 'Aliyye)*. Süleymaniye Ktp. Hasan Hüsnü Paşa. No. 894.
- Şemsî. *Cevâhirü'l-Kelimât (Nazmü'l-Gevher)*. Millet Ktp. AE. Manzum 1272.
- Şemsî. *Tuhfe-i Şemsî*. Konya Mevlana Müzesi Müdürlüğü Türkçe Yazma Eserler Bölümü. No. 3149.

Şemsî Ahmed Paşa (2003). *Şeh-nâme-i Sulţân Murâd (İnceleme, Tenkidli Metin ve Tıpkıbasım-Vaticana Barberiniani Orient No. 112)*. (Hzl. Günay Kut ve Nimet Bayraktar). [Cambridge]: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.

Tarama Sözlüğü (1995). C. 1. Ankara: TDK.

Turan, Fikret (2002). An Eighteenth Century Ottoman Account of Aydın Dialect: *Aydın Lügâti* and Its Linguistic Characteristics. *Scholarly Depth and Accuracy: A Festschrift to Lars Johanson=Lars Johanson Armağanı*. (Ed. Nurettin Demir vd.). Ankara: Grafiker. 369-387.

Turan, Fikret (2018). Osmanlı Elit Dilini Manzum Sözlükle Öğretmek: Lügat-i Zurefâ ve Yüksek Osmanlıca ile Halk Türkçesi Ayırımına Dair Verdiği Bilgiler. *Türkiyat Mecmuası*, 28 (1), 197-218. DOI: 10.18345/iuturkiyat.437806

Tüccar, Zülfikar (2006). “Mücmelü'l-Luga”. *DİA*. 31/454-455. İstanbul: TDV.

TÜYATOK Antalya-Tekelioğlu V/07 (1984). (Ed. İsmet Parmaksızoğlu). (Hzl. Selahattin Alpay vd.). İstanbul: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Uzun, Adem (2019). Lütfullah b. Ebî Yûsuf el-Halîmî'nin İstanbul Kütüphanelerindeki Farsça-Türkçe Manzum ve Mensur Sözlük Nüshaları. *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)*, 4 (2), 128-149. DOI: 30568/tullis.599746.

Yakuboğlu, Cevdet ve Musalı, Namıq (2016). Beylikler Döneminde Kastamonu'da Çalışmış İki Azerbaycanlı Bilgin: Hasan el-Hôyi ve Fethullah eş-Şîrvânî. *I. Milletlerarası Türkiye Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu (12-14 Mayıs 2016) Bildiriler Özet/Tam Metinler*. (Ed. M. Serhat Yılmaz vd.). Kastamonu: T.C. Kastamonu Üniversitesi. 681-692.

Yazıcı, Tahsin (1998). “Hûî, Hasan b. Abdülmü'min”. *DİA*. 18/311-312. İstanbul: TDV.

Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri (1984). (Hzl. Günay Kut ve Nimet Bayraktar). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<https://arts.st-andrews.ac.uk/anatolia/data/documents/auth/local:mid:1224>. Erişim: 28 Kasım 2020.

<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/>. Erişim: 28 Kasım 2020.

<https://mestap.com/mecmua-calismalari/>. Erişim: 10 Eylül 2020.

<http://www.osmanliedebiyati.com/>. Erişim: 10 Eylül 2020.

http://www.dilbilimi.net/2014_uluslararası_türk_dilbilim_kurultayı_bildirileri.pdf. Erişim:15 Eylül 2020.